

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2023, 10 (1), 294-329

TİMURLULAR DÖNEMİNDE SEMERKANT
Samarkand in the Timurid Period

Osman AYDINLI

Doç. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
İslam Tarihi Anabilim Dalı, osman.aydinli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-
7370-3143.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	19.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted:	15.06.2023
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2023
Cilt / Volume:	10
Sayı / Issue:	1
Sayfa/ Pages:	294-329

Atıf / Cite as: Aydınli, Osman. "Timurlular Döneminde Semerkant" (Samarkand in the Timurid Period). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 10/1 (2023), 294-329. Doi: 10.17859/pauifd.1285880.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 10 (1) 2023: 294-329

TİMURLULAR DÖNEMİNDE SEMERKANT*

Osman AYDINLI**

Öz

Eski çağlardan itibaren önemli ticaret yolları ve siyasi oluşumların merkezinde yer alan Semerkant, İslâm coğrafyacılarının Mâverâünnehir (Batı Türkistan) dedikleri önemli bölgenin çok stratejik bir noktasında yer almaktadır. Moğol istilası sebebiyle İslâm döneminin 5 asırlık siyasî, idarî, ekonomik, ilmî, kültürel ve sanatsal birikim ve zenginliğini kaybeden bu şehri, kurduğu büyük devletin payitahtı yapan Emir Timur (1370-1405) tekrar eski ihtişamlı günlerine geri döndürdü. İran, Azerbaycan ve Anadolu başta olmak üzere İslâm dünyasında ele geçirdiği geniş topraklardan beraberinde getirdiği en kabiliyetli usta, zanaatkâr ve dönemin önde gelen ilim adamlarıyla Semerkant'ı her yönden yeniden inşa etti. Öyle ki, mimarî ve âbidevî eserler açısından şehre tarihinin en parlak ve ihtişamlı günlerini yaşattı. Onun, ele geçirdiği birçok bölgeden İslâm dünyasında o gün sanatın ve zanaatın her dalında ustalaşmış kişileri Semerkant'a getirip buluşturması, İslâm sanat ve mimarisinde büyüleyici bir zenginlik ve birlikteliğin oluşması sonucunu da doğurdu. Timur ilim ehline de büyük değer vererek önceki asırlarda olduğu gibi Semerkant'ın o gün İslâm ilim, kültür ve medeniyetinin başşehri olmasını sağladı. Ardından gelen ahfadı ve özellikle torunu Uluğ Bey bu şehre ilmi, kültürel ve mimari açıdan değer katmaya devam etti.

Anahtar Kelimeler: Semerkant, Mâverâünnehir, Timurlular, Timur, Uluğ Bey.

Samarkand in the Timurid Period

Abstract

Samarkand has been situated in a strategically important location within the region of Transoxiana (Western Turkestan), a region that has been at the crossroads of major trade routes and political formations since ancient times, according to Islamic geographers. The city was transformed into the capital of the great state founded by Emir Timur (1370-1405), who rebuilt the city with the most skilled artisans, masters, and leading scientists of the time, whom he brought from the vast lands he conquered in the Islamic world, especially in Iran, Azerbaijan, and Anatolia. Consequently, the city experienced the brightest and most glorious days of its history in terms of architectural and monumental works. Timur's ability to bring together people who had mastered every branch of art and craft from the many regions he conquered to Samarkand resulted in the formation of a fascinating richness and unity in Islamic art and architecture. Timur highly valued people of science and ensured that Samarkand became the capital of Islamic science, culture, and civilization, just as it had been in

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir. Bu makale, 17-25 Ekim 2022 tarihleri arasında Semerkant-Bursa-Ankara şeklinde iki ülke ve üç şehirle bağlantılı olarak düzenlenen "*Sultan Yıldırım Beyazıt ve Emir Timur Uluslararası Sempozyumu*"nda sunulan "*Timur Döneminde Semerkant*" isimli tebliğin tüm Timurlu Devleti'ni kapsayacak şekilde genişletilerek yeniden kaleme alınmış şeklidir.

** Doç. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, osman.aydinli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000- 0001-7370-3143.

previous centuries. His successor and especially his grandson, Uluğ Bey, continued to add value to the city in terms of science, culture, and architecture.

Keywords: Samarkand, Transoxiana, Timurids, Timur, Uluğ Beg.

Structured Abstract

Samerkand, estimated to have been founded in the 6th century BC, emerged as one of the most important and strategically located settlements in its region. The region in which it is located, especially during the Middle Ages, was the centre of the world's most important trade routes such as the Silk Road and political formations, and Samarkand has maintained this role since its foundation. From the day it was conquered by the Muslims (711), Samarkand became a strategic and important centre of the region called Mâverâunnehir (West Turkistan). However, with the Mongol invasion (1220), the city lost five centuries of Islamic accumulation in political, administrative, economic, scientific, cultural and artistic terms. After a long period of decline and silence, the Timurid Empire founded by Emir Timur (1370-1405) returned Samarkand to its former glory. Thus, Samarkand, which reached its peak in science, culture and art in the Islamic period, first with the Samanids and then with the Qarakhanids, experienced its third golden age under Timur and his successors.

Timur reconstructed Samarkand, which had suffered extensive destruction due to the Mongol invasion and subsequent power struggles, in a different location not far from the old city. The new city he established, located immediately south of the former city, exists within modern-day Samarkand. Timur aimed not only to make Samarkand the capital of his magnificent empire but also to transform it into a global metropolis. To achieve this, he brought along the most skilled artisans, craftsmen, and leading scholars of the time from the vast territories he had conquered in the Islamic world, including Iran, Azerbaijan, and Anatolia. With their expertise, the city was completely rebuilt in all aspects. This endeavor led to the revival of Samarkand's most glorious and splendid days in terms of architecture and monumental structures. Timur's gathering and convergence of individuals who had mastered various fields of art and craftsmanship from the regions he had conquered resulted in a fascinating richness and unity in Islamic art and architecture. Not only did Timur adorn the interior of Samarkand, but he also surrounded it with captivating gardens and palaces, effectively turning it into a veritable paradise on Earth. The astonishment and admiration expressed by the Spanish envoy Clavijo, who visited Samarkand a few years before Timur's death and declared that he had never seen anything comparable or similar in the world, serve as testimony to the mesmerizing monumental structures of the city. Furthermore, despite sustaining wounds from struggles for the throne, the last ruler of the Timurid dynasty, Babur, continued to regard Samarkand as one of the world's most beautiful cities, still retaining its splendor. Additionally, the vivid descriptions of Samarkand's monumental structures by Timur's official historian Nizamuddin Shammi and other contemporary historians such as Sharafuddin Ali Yazdi and Ibn Arabshah, as well as the depiction of Samarkand's architectural marvels in awe by Ibn Arabshah, provide living evidence of this. Architectural masterpieces from Timur's era that have survived to the present day include the Shah-i Zinde Complex, Bibi Khanum Mosque, and the Gur-e Amir mausoleum and complex.

Timur made great efforts for the rise of the city not only physically and architecturally but also in the field of science and culture. As a matter of fact, he gave great value to the people of knowledge and ensured that Samarkand became the capital of Islamic science, culture and civilisation as in previous centuries. As a ruler who loved conversations with scholars and consulted with them, he opened the doors of his palace to them. He brought the most valuable scholars and scientists from the regions he conquered and provided them with all kinds of scientific study environment and turned this city into a centre of knowledge of the Islamic geography and even the world.

Timur believed that for Samarkand, which he designated as the global capital, to maintain its distinguished status, a high level of prosperity was necessary. To achieve this, he placed particular emphasis on the development of commercial activities and the increase in production within the city. By transforming the east-west trade route that had been altered by the Mongols, he ensured that the heart of commerce beat once again in the Great Timurid realm centered around Samarkand. As a result, Samarkand regained its dominant position in Chinese trade along the Silk Road, as it had been before, and experienced a concentration of commercial activities in the city and its surroundings, leading to a prosperous and affluent society.

The Timurid sultans who succeeded Timur, particularly his grandson Ulugh Beg, continued to enhance the city of Samarkand architecturally, and even more so in terms of scientific and cultural advancements. Ulugh Beg sustained the city's physical and architectural splendor that had existed since his grandfather's time, while also maintaining a high level of prosperity through trade and production. Furthermore, he ensured the city's prominence in scientific research and studies. Notable structures that have endured from his era include the Ulugh Beg Madrasa and the Samarkand Observatory. During Ulugh Beg's reign, Samarkand emerged as a center of astronomy and mathematics. Having received education in various fields of knowledge such as literature, history, mathematics, and poetry from his youth, Ulugh Beg, who was himself an accomplished astronomer, commissioned the construction of the Samarkand/Ulugh Beg Observatory. This observatory not only served as an astronomical institution but also inspired and paved the way for subsequent astronomical endeavors. It nurtured the growth of astronomers like Ghiyâth al-Dîn Jamshîd al-Kâshî, Qâdîzâde Rûmî, and Ali Qushji, who in turn guided astronomical studies in the Islamic world.

As a result of the shifting of the capital and internal conflicts among the later Timurid sultans, Samarkand, which had been the focus of significant endeavors by Timur and his grandson Ulugh Beg, experienced substantial damage, leading to the deterioration and destruction of numerous monuments. Nevertheless, despite these adversities, many awe-inspiring and resplendent architectural structures in Samarkand, spanning from antiquity to the present, remain as enduring legacies attributed to Timur and his successors.

GİRİŞ

Kuruluşu ve ismi ile alâkalı birçok rivayet¹ bulunmakla birlikte arkeolojik bulgular ve katman bilgisi ışığında M.Ö. 535 tarihi civarında Ahameni/Pers hükümdarı Büyük Cyrus (Kiros) tarafından ileri bir karakol olarak kurulduğu anlaşılan Semerkant, bölgenin bilinen en eski yerleşim yeri olup eski zamanlardan beri kültür ve medeniyetlerin bulunduğu çok önemli bir coğrafyada yer almaktadır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin de en büyük ikinci ve önemli bir kenti olan bu şehir, İslâm coğrafyacılarının Mâverâünnehir (Ceyhun nehrinin ötesindeki topraklar)

¹ Kaynaklarda yer alan çoğu efsanevî olan bu rivayetler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 300/913'den sonra), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1406/1996), 622; Makdisî, Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966), *el-Bed' ve't-târîh*, nşr. Clement Huart, (Tahran: Mektebetü'l-Esedi, 1962) 4/100-101; Yâkûtu'l-Hamevî, Şihâbuddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 629/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru's-Sâdir, ty), 3/247; Ebû Tâhir Semerkandî (eserini h.1251/1845'de yazmıştır): *Semeriyye*, nşr. İrec Afşâr, (Tahran: 1343/1965), 16-20; Osman Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 88-96.

dedikleri bölgenin de stratejik bir noktasında bulunmaktadır. Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Sirderya) nehirleri arasındaki bölgenin en önemli kısmına konumlanmış Soğd bölgesinin merkezinde yer alan şehrin ilk kuruluş yeri, Zerefşan² (Soğd) nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkiye³ bugün Efrâsiyâb (Alp Er Tunga) adı verilen harabelerin bulunduğu yerdir. Semerkant'ın en erken kuruluş yeri olan bu bölge, surlar içinde tahkim edilmiş kale tipi bir yerleşim birimi olup kuhandiz (kale), şehristan (asıl şehir) ve rabat (varoşlar) şeklinde içten dışa doğru 3 kısımdan meydana gelmekteydi.⁴ Cengiz Han'ın 1220'de Semerkant ve çevresini tahrip etmesinden sonra XIV. asrın son çeyreğinden itibaren Timur tarafından Efrâsiyâb'ın güneyinde, bugün modern Semerkant'ın da içinde kalan yeni bir şehir kuruldu. Çalışmamız, bu yeni yerleşim birimini konu edinecektir.

Mâverâünnehir'in (Batı Türkistan) stratejik bir mevkiinde bulunması sebebiyle Semerkant eski zamanlardan itibaren Orta Asya ticaret yolları üzerinde çok önemli bir konumda bulunmuş, dolayısıyla eski tarihlerden itibaren bölgenin yönetim merkezi olmuştur.⁵ Zira bu şehir, doğuda Çin'den (İpek yolu), kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkeleri vasıtasıyla Rus stepleri ve Baltık ülkelerinden (Kürk Yolu), güneyde Belh ve Tirmiz yoluyla Hindistan ve Afganistan'dan (Baharat yolu), batıda ise Merv ve

² Bu nehrin adı İslam kaynaklarında Soğd nehri olarak geçmektedir. Zerefşân (altın saçan, dağıtan) şeklinde isimlendirilmesi ise XVIII. yüzyıl gibi çok geç bir döneme dayanmaktadır. (Bk. Barthold, "Coban-Ata", 3/440, İslam Ansiklopedisi (İstanbul: MEB Yayınları, 1988) 3/440). Bununla birlikte bu nehre kaynaklarda, daha çok Semerkant bölge topraklarını suladığı için "Semerkant nehri", Semerkant'a yakın Kûhek tepesini dolaşması sebebiyle "Kûhek nehri", nehir en son Buhara topraklarını suladığı için de "Buhara nehri" adı verilir. (Bk. İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ö. 367/977 den sonra): *Sûretü'l-arz*, thk. Kramers-Johannes Heind, (Leiden: E.J. Brill, 1938), 486; *Hudûdü'l-â'lem* (372/982 tarihi civarında yazılmış, müellifi bilinmiyor). Tumansky yazması. İngilizce'ye trc. ve geniş açıklamalarla nşr. V. Minorsky. (London: The University Press Oxford, 1937), 73, 113; Bâbü b. Ömer b. Ebû Said, *Bâbü'nâme*, haz. Reşit Rahmeti Arat, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 69-70; Ebu Tâhir es-Semerkandî, *Semeriyye*, s. 25. Daha geniş bilgi için bk. Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 80-81).

³ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (ö. 346/957), *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden: E. J. Brill, 1967), 316.

⁴ Semerkant'ın Moğol istilası öncesi şehir yapısı ile ilgili geniş bilgi için bkz; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 621-622, 625; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 316-319; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 492-494; Mukaddesî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. el-Benâi el-Beşârî (ö. 380/990), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. Muhammed Mahzûm, (Beyrût: Dâru İhyâu't-Türâsil Arabî, 1987), 222; Yâkûtü'l-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/247-248; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), *Kitâbü'l-ensâb*, thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, (Beyrut: Dâru'l-Cinan, 1988), 1/242; 4/273; Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ty), 536.

⁵ John Lawton, *Samarkand and Bukhara*, (London: Tauris Parke Books, 1991) 19.

Buhara yoluyla İran ve Bağdat'tan gelen (The Golden Road/Altın Yol) çok önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer alıyordu.⁶

Eski devirlerden beri Semerkant ve çevresini değerli kılan önemli unsurlardan biri, daha çok kurak ve bozkır olan bölgelerde içinden geçtiği toprakları adeta cennet bahçesine çeviren Zerefşân nehridir. Bu nehir bölge için hayati bir önem taşımakta olup merkez şehrinin Semerkant olduğu Soğd bölgesine hayat bahşetmektedir.⁷ Nitekim İslâm coğrafyacıları Semerkant Soğd'unun coğrafi yapısını ele alırken onun bitki örtüsü ve tabii güzelliklerine işaret ederek bu nehir boyunca dünyanın en güzel ve en hoş mekanların uzandığından, Semerkant ve çevresini cennet misali bir bölge haline getirdiğinden, bu nehirden ayrılan kanal ve küçük nehirlerin bölgeyi bir nakış gibi işlediğinden, kenarındaki kasr ve saraylarının beyazlığının onu tezyin ettiğinden hayranlıkla bahsederler⁸. Bölgeyi ziyaret edip müşahedelerine göre bilgi veren X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İstahrî eserinde, dünyanın en nezih üç yeri bulunduğunu; bunların, Dımaşk Ğûta'sı, Übüle Nehri ve Semerkant Soğdu olduğunu, Semerkant Soğd'unun diğer ikisinden daha üstün olduğunu belirtir⁹. Eserinin diğer bir yerinde de kendi gözüyle Semerkant kalesinden temâşa ettiği Semerkant ve çevresini: "*Ben Semerkant Soğd'u ve Semerkant şehri gibi bir mekân görmedim. Çünkü bir kişi yüksek bir yerden buraya baktığında onun gözü ağaçsız hiçbir dağ ve bozkır göremez...*" şeklinde şehri ve çevresini tasvir eder¹⁰. Zaten Kaşgarlı Mahmud Semerkant isminin aslının Türkçe'de semiz, şişman ve zengin anlama gelen "Semiz Kent"ten geldiğini, daha sonra bu iki kelimenin Farsça Semerkant'a dönüştüğünü kaydetmektedir.¹¹

Moğol istilası ile büyük bir yıkım ve tahribata uğrasa da bu şehri kurduğu ihtişamlı devletin başşehri yapan Emir Timur Semerkant'ı tekrar ayağa kaldırmış, onu yine dünyanın en önemli, göz kamaştırıcı hatta eskinden daha ihtişamlı bir payitahti haline getirmiştir. Nitekim Timurlular'ın son temsilcisi Bâbur, eseri Bâbürnâme'de, o dönem bir takım tahribata uğramasına rağmen bu şehri, "*Semerkant kadar güzel bir*

⁶ Bk. H.H. Schaeder - C. E. Bosworth, "Samarkand", *El²*, (Londra 1995), 8/1031; Vassiliev Viladimiroviç Barthold (ö: 1930), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1990), 88; Anna Louise Strong, *Red Star in Samarkand*, (New York 1930), 3; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 349.

⁷ Zerefşân/Soğd nehri Semerkant'ın doğusundaki Büttam dağlarından doğup Semerkant şehri ve bölgesini, ardından Buhara topraklarını da sulayıp bu bölgelere hayat verdikten sonra Buhara'ya bağlı önemli bir yerleşim yeri olan Beykent topraklarında bozkır-çöllük bir alanda son bulan yaklaşık yedi yüz kilometre civarında uzunluğu olan bir nehirdir. (Bk. İstahrî, *el-Mesâlik*, 319, 328; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 497, 506; *Hududul-alem*, 73. Ayrıca bk. Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 81-83).

⁸ Geniş bilgi için bk. İstahrî, *el-Mesâlik*, 294-95; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 473-74; Yâkût, *Mu'cem*, 3/10.

⁹ *el-Mesâlik*, 293.

¹⁰ *el-Mesâlik*, 294.

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, (ö. 482/1090 [?]), *Dîvânü Lugati't-Türk*, trc. Besim Atalay, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985), 1/344; 3/130; Aynı açıklamayı Clavijo Seyahatnamesinde (Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, ter. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: 1975), 175), Bâbü de hatıratında (*Bâbürnâme*, 69) vermektedir. Ayrıca bk. Eberhard, "Türkistan Seyahatnamesi 1218", *TTK Belleten*, VIII/29 (1944), 140.

*şehir dünyada az bulunur....hiç bir düşman şiddet ve üstünlükle bunu ele geçiremediği gibi buraya "Belde-i Mahfûza" derler..... Bu şehir fevkalade tezyin edilmiş bir şehirdir"*¹² şeklinde vasıflamaktadır.

Semerkant, Müslümanlar tarafından fethinden sonra 3 defa ilim, kültür ve sanatta zirve dönemi yaşamıştır. Bunlardan ilk iki dönem, Sâ mânîler ve Karahanlılar'ın bölgedeki hakimiyet dönemleri olan IX-XII. asırları içine alan yaklaşık dört yüzyıllık dönem; diğeri ise XIV. asrın son çeyreği ile XV. asrı içeren Timurlular dönemidir. Bu dönemlerde Semerkant ilim ve kültürde altın devrini yaşamış, dolayısıyla İslâm kültür ve medeniyetine büyük katkılar sağlayarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu devirlerde yetişen âlimler asırlar boyu adlarından söz ettiren ve kendilerinden sonraki çalışmalara kaynaklık yapacak önemde eserler bırakmış ve günümüze kadar da etkileri azalmadan devam eden şahsiyetler olmuşlardır. Nitekim Bâbü hatıratında, "Hz. Peygamber zamanından beri Mâverâünnehir'de o kadar çok İslâm imamı/âlimi yetişmiştir ki hiçbir bölgeden bu kadar alimin çıktığı malum değildir."¹³ diyerek genelde Mâverâünnehir'in, özelde ise eski tarihlerden beri onun tabii başkenti olan Semerkant'ın bu yöndeki önemine vurgu yapmıştır.

Burada şunu ifade etmek gerekir ki, Moğol istilası ve ardından Çağatay yöneticilerinin mücadeleleri ile büyük bir yıkıma maruz kalan eski Semerkant şehrinin daha güneyinde Timur tarafından yeni kurulan şehri gören, hatta bir kısmının yapımına bizzat şahitlik eden İspanyol elçisi Clavijo'nun Timur dönemi Semerkant tasviri¹⁴ ile, Semerkant hakimiyeti çok kısa süren Timurlular'ın son Semerkant hükümdarı (Hindistan'daki Bâbüşahlar devletinin de kurucusu) Bâbü'ün (hükümdarlığı 1494-1530) bir asır sonra, devletin son zamanlarındaki Semerkant tasviri¹⁵ Timurlular devrinde şehrin nasıl bir süreç geçirdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Nitekim Clavijo'nun, âbidevî eserleri, yapıları ve birçok açıdan dünyada bir eşi ve benzerini görmediğini ifade edip şaşkınlık ve hayranlıkla anlattığı muhteşem Semerkant'ın,¹⁶ bir asır sonra son Timurlu hükümdarı Bâbü zamanında yaşanan taht mücadeleleri sebebiyle ihtişamlı görüntüsüyle birlikte oldukça harap bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Ayrıca Timur'un resmi tarihçisi Nizâmüddin Şâmî ve dönemin diğeri tarihçileri Şerefüddin Ali Yezdî ve Timur muhalifi İbn Arapşâh'ın Semerkant hakkında verdikleri birinci elden bilgiler de konumuza ışık tutan önemli kaynaklardır.

¹² Bâbü, *Bâbürnâme*, 68, 73.

¹³ Bâbü, *Bâbürnâme*, 69.

¹⁴ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 136-184.

¹⁵ Babür, *Babürname*, 68-75.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 136-184.

¹⁷ Bk. Bâbü, *Bâbürnâme*, 79.

1- Timur ve Timurlular Döneminde Semerkant'ın Yeniden İnşası ve Şehrin Genel Karakteristik Özellikleri

1212'de Batı Karahanlı Devleti'ne son verip kendi başkentlerini Semerkant'a taşıyan Hârezmşâhlar'ın kontrolünde sadece 8 yıl kalan Semerkant, maalesef tüm Mâverâünnehir şehirleri gibi Moğollar tarafından tarumar edildi (1220). Sâmânîler ve Karahanlılar döneminden kalan çeşitli eserler, medreseler ve diğer eğitim kurumları şehrin tüm âbidevî yapılarıyla birlikte yakıldı, yıkıldı. Semerkant neredeyse ölü bir şehre dönüştü. XIII ve XIV. asrın ortalarına kadar şehir zaman zaman ayağa kalkmaya çalışsa da yeni yıkımlarla bir asırdan fazla bir süre bu tahribatın izleri silinmedi. Bu süreçte Semerkant ve içinde yer aldığı Mâverâünnehir bölgesini yarı göçebe Çağatay hanları yönetti. XIV. asrın ortalarından itibaren bölgedeki diğer şehirler gibi Semerkant'ta şehir hayatı yükselmeye başlasa da bu, şehrin eski ihtişam ve önemine kavuşmasına yetmedi. Zira bölgedeki Moğol ve Türk kabilelerin birbiriyle devamlı mücadeleleri gerçek anlamda şehrin ayağa kalkmasına pek imkân tanımadı. Özellikle güçlü ve başarılı Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın (1340) ölümü ile bölgede yöneticiler arasında mücadele ve kargaşa iyice arttı. Bu kargaşada Semerkant başta olmak üzere Mâverâünnehir şehirleri gerek üretim gerek ticaret ve gerekse sanat ve mimari yapılar açısından bir darbe daha yedi. Nihayet bir Türk beyi olup 1370'ten itibaren ihtişamlı bir devlet (Timurlular) kuran Emir Timur döneminde (1370-1405) şehir tekrar ayağa kalktı. Hatta önceki iki dönemden daha fazla sanatsal ve âbidevî eserlerle donandı. Nitekim Semerkant'tan günümüze ulaşan tarihî yapıların çoğu Timur ve torunlarının eserleridir.

Semerkant'ın yeniden imarı ve üçüncü defa ilim, kültür, sanat ve medeniyet alanında parlaması, özellikle mimari alanda altın devrini yaşaması Timur'un Semerkant'ı kendisine başşehir yapıp ele geçirdiği birçok ülke ve bölgeden âlim ve sanatkârları burada toplaması ile başladı. Timur Semerkant şehrinin payitaht olması itibarıyla büyümesinin siyasi önemini çok iyi biliyor, onun doğu şehirleri arasında lider ve hatta dünya payitahtı olması gerektiğine inanıyordu. Bunun için imar faaliyetlerine ayrı bir önem veriyordu. Ancak bu imar faaliyetlerinin gerçekleşmesine temel teşkil edecek olan şehirdeki zanaatçılığın daha da gelişmesi gerekiyordu. O da radikal bir çözüm olarak 35 yıllık hakimiyet döneminde neredeyse kesintisiz bir şekilde devam ettirdiği askeri seferler neticesinde fethettiği veya ele geçirdiği yerlerden kalifiye eleman ve gerekli iş gücünü Semerkant'a nakletmekle işe başladı.¹⁸ Zaten siyasi olarak İslâm coğrafyasında nerenin daha güçlü olduğuna bakarsak bu aynı zamanda alim ve sanatkâr akışının yönünü de göstermektedir. Dolayısıyla dönemin en büyük devletini kuran Emir Timur, benzer bütün hükümdarlar gibi sefer düzenlediği yerlerden alim ve sanatkârları kendi merkezi olan

¹⁸ Bk. Aleksandr Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2018), 13, 16; İsmail Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/176; Barthold, *Orta Asya*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 146-147.

Semerkant'a götürdü.¹⁹ İbn Arabşah'ın ifadesi ile o, ele geçirdiği bölgelerden faydası dokunacak her canlıyı ve her meyve veren fidanı Semerkant'ta topladı.²⁰ Böylelikle bir buçuk asır sonra tekrar ayağa kalkan Semerkant şehri Bağdat, Kahire ve Dimeşk gibi o gün birer İslâm kültür merkezi olan şehirlerle yarışan, hatta onları gölgede bırakan bir bilim, kültür ve sanat merkezi haline geldi. Timur hakimiyeti altına giren bölgelerden sadece âlimleri değil edip, mutasavvıf, mûsikişinas özellikle en seçme usta, zanaatkâr ve sanatkârları payitahtında topladı. Özellikle 1396 yılı güzünde Derbend, Azerbaycan ve İran üzerinden Semerkant'a dönünce, payitahtını dünyanın en ihtişamlı ve gerçek bir imparatorluk başşehri haline getirme düşüncesiyle fethedilen ülkelerden getirdiği mimar ve ustalara Semerkant'ın imarını emretti.²¹

Timur'un fethettiği hemen hemen her yerden birçok alanda kabiliyetli binlerce kalifiye elemanı Semerkant'a getirmesinde Cengiz Han ve haleflerinin gerek öldürme gerekse zorunlu göçe sevk etme şeklinde Orta Asya'nın en kabiliyetli sanatkâr ve zanaatkârlarını tüketmiş olmalarının da etkisi bulunmaktadır. Nitekim asırlar içinde oluşmuş olan özelde Mâverâünnehir genelde ise Orta Asya'nın bu zanaat ve sanat geleneğinin büyük darbe almış olması, Timur'un ülkesini imar etme ve Semerkant'ı dünyanın payitahtı haline getirme ideali için nerede kabiliyetli bir insan görse onu beraberinde getirmeyi kaçınılmaz kılmıştır. Bu girişim, o günkü İslâm dünyasının birçok yerinden sanatın ve zanaatın her dalında ustalaşmış kişilerin Semerkant'ta buluşup birbirini etkilemesi ve büyüleyici bir birlikteliğin oluşması sonucunu da doğurmuştur.²²

Timur'un ölümünden birkaç yıl önce Papalık özel emri ve İspanya Kastilya kralı III. Henry'nin sefiri göreviyle Timur'a elçi olarak gelen ve Semerkant'ı birçok yönden ayrıntılı bir şekilde hayranlıkla anlatan İspanyol elçi Clavijo, ele geçirdiği ülkelerden Timur'un Semerkant'a getirdiği bu usta ve zanaatkârlar tarafından şehrin nasıl imar edildiğini, hatta kendisi Semerkant'ta iken devam eden bir takım imar faaliyetlerinin nasıl mükemmel ve süratli bir şekilde ilerlediğini müşahedelerine dayanarak anlatmaktadır.²³ Göksaray, Şâh-ı Zinde Külliyesi, Bib-i Hanım Mescidi/Semerkant Camii ve Gûr-i Emir Külliye ve Türbesi bunların başında gelmektedir.

Timur'un ölümünden (1405) sonra bir müddet devam eden taht mücadeleleri ile iktidarı ele geçiren (1409) ve Herat'ı kendisine merkez yapan Şâhruh'un, oğlu Uluğ Bey'i genelde Mâverâünnehir özelde ise Semerkant hakimliğine getirmesi (1409) ile o da hemen Semerkant ve çevre bölgelerde inşa faaliyetlerine girişti. 38 yıllık valiliği ve iki yıla yakın sultanlığı olmak üzere onun 40 yıla baliğ olan Semerkant merkezli

¹⁹ Hayrunnisa Alan, "Osmanlı-Timurlu Kültürel İlişkileri: Alimler, Şairler, Sanatkarlar", *Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2019), 154-155.

²⁰ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, (Kahire: Matbaat-ı Vâdi Nîl, 1285), 232.

²¹ Aka, "Timur", 174; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, (İstanbul: Kronik Kitap 2022), 38, 131.

²² Bk. S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanç, (İstanbul: Kronik Kitap 2020), 597.

²³ Geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 175-178.

Mâverâünnahir hakimiyetinde²⁴ Semerkant, sivil, dinî, ilmî ve kültürel birçok âbidevî yapı ile gelişmeye devam etti. Onun inşa ettirdiği yapılar sanatsal ve teknik mükemmellik bakımından doğu mimarisinin en güzel eserleri olarak Timur devrinin devamı niteliğinde idi.²⁵ Özellikle Semerkant Rasathânesi, Çihil-Sütûn Sarayı ve Uluğ Bey Medresesi bu dönemin önemli ilmî ve âbidevî eserleri arasındadır.

Timur ve Timurlu sultanların Semerkant'ta inşa ettirdiği birçok köşk, saray, külliye, medrese, cami, türbe, hankâh, çarşı vd. yapılarda göze çarpan önemli unsurlardan biri çok güzel tezyin edilmiş ihtişamlı cümle/taç kapılarıdır. Bu kapılar bazen esas yapının görülmesini engelleyecek kadar büyük yapılmıştır. Gerçi bu tür kapılar -Timurlular dönemi kadar olmasa da- daha XII. asırda Karahanlılar döneminde de mevcuttur. Cümle kapıları ve dekoratif yapılarda hendesî ve nebatî tezyinatlarla stilize edilmiş çini süslemesi ön plandadır. Timur ve Timuriler dönemi Semerkant yapılarında tezyinat işlerine o kadar önem verilmiş ve tezyinat sanatı o kadar gelişmiştir ki inşaatta yapının aslı ikinci derecede kalmıştır. Bu yüksek tezyinat, öncelikle çiniler üzerine cila vurulması, fayans ve mozaik çiniciliği ile mükemmelleşmiştir. Bu tür çiniler özellikle mozaik çiniciliği o devirde Semerkant'ın âbidevî eserlerinin tezyininde hakim unsurdur. Çini süslemelerinin zemininde hakim olan renk daha çok mavidir. Bunların üzerindeki nebati motifler ve yazılar ekseriyeti teşkil etmekte olup yapraklar ve dallar genellikle firuze renginde, stilize renkleri ise beyaz, yeşil ve sarı minalıdır. Koyu menekşe rengi de çok kullanılmaktadır. Kısaca süslenmiş çiniler dekoratif tezyinatında önemli rol oynamıştır. Ayrıca cümle kapılarının tezyinatlarında hemen hemen her zaman beyaz renkte olan, yapı ile ilgili bilgiyle birlikte birçok ayetin bulunduğu ve tüm cümle kapısını kuşatan yazılar (kitabeler) büyük bir rol oynamaktadır. Birçok cümle kapısında "el-Mülkü Lillah" (Mülk Allah'ındır) yazısı ile birçok yapının duvar ve tezyinatında "Allah" lafzı yer almaktadır. Ayrıca yüksek kasnaklı ve soğan şeklindeki kubbelerin tezyinatı hârikulâdedir. Bu yapılardaki ihtişam, kompozisyon sanatı ve renklerin ahenkle uyumu açısından çok yüksek seviyededir. Bu âbidevî yapıların tezyinatında kullanılan

²⁴ Timur ölürken büyük oğlu Cihangir'den olan torunu Pir Muhammed'i yerine veliaht atamış olsa da o gün Herat merkezli Horasan ve çevre bölgelerin valisi olan Timur'un 4. oğlu Şâhruh 5 yıl süren mücadele sonucunda tahtı ele geçirdi. Kendisi Herat'ta oturup devleti buradan yönetmeye devam ederken Mâverâünnahir'in yönetimini oğlu Uluğ Bey'e verdi. Uluğ Bey de babasının ölümüne kadar bölgeyi Semerkant'tan yönetti. Böylece Timur'dan sonra Semerkant'la en fazla ilgilenen ve imar eden Timur'un torunu Uluğ Bey oldu. Babasının ölümü üzerine tahta geçince tekrar devletin merkezini Semerkant'a taşıdı. Ancak oğlu Abdüllatif ile olan mücadelesinde yenildi ve henüz tahta geçişinin ikinci yılı dolmadan üzücü bir şekilde hayatını kaybetti (Geniş bilgi için bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 34-80, 120; İsmail Aka "Şâhruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/293-295; Yavuz Unat, "Uluğ Bey" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 127-129.

²⁵ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62.

muhteşem çiniler bölgeye aittir. Çünkü bu dönem Semerkant ve Buhara Orta Asya çini üretim imalathanelerinin merkezi konumundadır.²⁶

Semerkant inşaat ve tezyinat ustalığı ile birlikte sanatta önceki zamanlardan beri tebarüz etmiş bir şehirdi. Timur'un ele geçirdiği tüm bölgelerden getirdiği usta ve mimarlar kendi bölgelerindeki yapı ve tezyinat geleneğini Semerkant'ta konuşturarak daha ihtişamlı ve daha üstün sanat âbideleri meydana getirmiş olsalar bile Semerkantlı yerli ustaların inşaat ve tezyinatçılığının zengin tecrübelerinden bol bol istifade etmesini bilmişlerdir.²⁷ Timur tarafından Semerkant'a getirilmiş çok mâhir İranlı ustalar bile kendi yapı ve tezyinat tarzlarını Semerkant'ta başarıyla icra edilen tarzlara uydurmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte onlar kendi bölgelerinden getirdikleri sanatın incelikleriyle çini, seramik, cam üfleme, oymacılık, resim, ahşap ve madeni eşya yapımı gibi çok farklı alanlarda yeni sentezler ortaya koymuşlardır.²⁸ Dolayısıyla Timurlu sultanlar ve özellikle Timur döneminde Semerkant için, 'o güne kadar İslâm aleminin birçok bölgesinde var ve gelişmiş olan yapı, inşaat, tezyinat vd. sanatların bir araya toplandığı ve muhteşem bir kompozisyon oluşturan şaheserlerin gösteri sahnesidir' diyebiliriz.

Semerkant ve çevre şehirlerdeki yapılarda dekoratif kısımların yapıya nazaran bariz bir üstünlük arzemesi ve dekor işlerinde muhtelif tarzların çokluğu, çeşitli ihtisas ve yardımcı işletmelere ihtiyaç doğurmuştur. Böylece bu yapıların inşası için XIV. asrın sonlarında inşaattaki zanaatçılar ihtisaslarına göre tuğlacılar, tuğla diziciler, toprak üzerinde oymacılar, mozaikçiler, cilacılar, ressamalar vd. kısımlara ayrılıyorlardı. Ancak bunların hepsi hususi bir istihsal teşkilatı (loncalar) altında toplanmış olup inşaatı idare eden baş ustaların idaresi altında idiler.²⁹

Timur ve Timurlular devri resim sanatının kaynağı Bağdat, Tebriz ve Şîraz okullarıydı. Timur bu şehirleri ele geçirdikten sonra buralardaki sanatkârlardan bazılarını Semerkant'a götürmüş, daha sonra onlardan bir kısmı torunu Gıyâseddin Baysungur tarafından Herat'ta toplanmıştır.³⁰ İbn Arabşah, Abdülhayy el-Bağdâdî'yi Timur devrinin en meşhur ve büyük nakkaş olarak göstermekte, müşahedelerine göre bu dönem Semerkant'ta bulunan nakkaş sayısının sayılamayacak kadar çok ve kaliteli olduğunu söylemektedir.³¹

Timur'un inşa ettiği Semerkant şehri, Zerefşân nehrinin hemen güney kıyısında kurulmuş olup Moğol istilası ile büyük oranda tahrip olan ve bugün Afrâsiyâb ismi verilen eski şehrin daha güneyine inşa edilen yeni yerleşim birimidir. Bu şehir o gün 13 km uzunluğunda ve 8 metre yüksekliğinde altı kapılı sur içinde bir yerleşim yeri

²⁶ Geniş bilgi için bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 18-19, 27, 30, 31-32.

²⁷ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 28, 30.

²⁸ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 597.

²⁹ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 20-21.

³⁰ Aka, "Timur", 176.

³¹ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 230.

olup gelişimini büyük imar faaliyeti neticesinde Timur'a borçludur.³² Sur kapılarından birisinin adı Şehzâde³³, diğeri Âhenin, bir diğeri ise Fîrûze kapısı³⁴ idi. Şehir surunun etrafında güvenlik amaçlı bir hendek vardı. Ancak Semerkant sadece şehir surları içine sıkışmamış, şehir suru dışındaki geniş bahçeler, çiftlikler, büyük meydan ve alanlara yayılmış durumda idi. Öyle ki şehir surları dışında yaşayan halkın nüfusu, şehrin içindekilere göre daha fazlaydı. Şehir içinde ve dışında Zerefşân nehrinden alınmış birçok su kanalı bulunuyor, her yere su ulaşıyordu.³⁵ Şehir surlarının içinde pek de yüksek olmayan bir kale vardı. Kalenin etrafında dış surun etrafında olduğu gibi kalenin güvenliği için derin bir hendek bulunuyordu. Hendeğin içinde devamlı su olduğu için kalenin düşman eline geçmesi çok zordu. Bu kalenin içinde muhafızlar tarafından korunan Timur'un hazinesi bulunuyordu.³⁶

Timur ve Timurlular dönemi Semerkant şehir surunun dış tarafı her yönden bahçeler ve evlerle çevrili olup evler ve bahçeler arasında içinde her şeyin satıldığı caddeler ve meydanlar vardı.³⁷ Şehir dışındaki bu bağlar, bahçeler ve içlerindeki mamur yapılar şehirden 2 fersah mesafeye kadar uzanıyordu. Timur'un ele geçirdiği yerlerden getirdiği muhacirler de bu bölgede ikamet ediyordu. Belki de en güzel ve muhteşem binalar şehir surunun dışındaydı.³⁸ Nitekim Timur ve ailesine ait birçok bağ ve bahçe ile içlerinde yer alan saray ve köşkler bu alanda yer alıyordu. Bunlar büyük emeklerle inşa edilip maharetle düzenlenmiş görkemli yapılarıydı.³⁹

Bu bölgedeki ekili dikili alanlar ve bahçeler arasında birçok meyve, buğday, üzüm, kavun ve pamuk tarlaları uzanıyordu. Özellikle kavun o kadar çok ve kaliteli idi ki halk yılbaşına kadar kavun yediği gibi, incir gibi kurutarak tüm yıl boyunca ve her mevsimde kavun tüketirdi.⁴⁰ Ayrıca Semerkant, üzümü ve elması ile de çok meşhurdur.⁴¹ Semerkant'ın tüm toprakları son derece zengin ve verimli olduğu için şehir dışı ve çevresindeki topraklarda birçok ürün yetişiyordu.⁴² Semerkant ve çevresindeki bahçe ve toprakları sulayan kanal, Zerefşân/Soğd nehrinden alınan sanki ayrı bir nehir büyüklüğündeki Dargam kanalı idi.⁴³

Şehrin dışındaki Timur ve ahfadına ait sarayların da yer aldığı büyük ve nefis bahçeler vardı. Büyük kesimi daha çok Emir Timur tarafından, bir kısmı ise torunu

³² Bk. Yaşar Çoruhlu, "Semerkant (Mimari)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/484. Bâbü eserinde, Semerkant'a hakim olduğunda (1497) bu surun üzerinden kurganın uzunluğunu ölçtürdüğünü ve onbin altıyüz adım (10600x0,80=8480 metre) geldiğini belirtir (*Bâbürnâme*, 69).

³³ Bâbü, *Bâbürnâme*, 66.

³⁴ Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

³⁵ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 174.

³⁶ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 176-177.

³⁷ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 136.

³⁸ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 174.

³⁹ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 227.

⁴⁰ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 174.

⁴¹ Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

⁴² Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 136, 174-175.

⁴³ Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

Uluğ Bey tarafından yaptırılmış olan⁴⁴ bu bahçelerin önde gelenleri “Bâğ-ı Dilguşâ”, “Bâğ-ı Çınar”, “Bâğ-ı Nev”⁴⁵ “Bağ-Boldı”, “Bâğ-ı Şimal”, “Bâğ-ı Behişt”, “Bâğ-ı Meydan” “Nakş-ı Cihan”⁴⁶ ve Taht-ı Karaca⁴⁷ idi. Bu bahçelerin ortasında Timur ve ailesine ait ihtişamlı saray ve köşkler inşa edilmişti. İbn Arabşah’ın ifadesine göre Timur Semerkant dışına çıktığında veya ordusu ile bir yerlere yöneldiğinde geniş ve muntazam bahçeler içinde yer alan bu saraylar Semerkant’ın zengin fakir her ferdine açıktı. Bahçelerdeki her türlü meyveden ücretsiz faydalanmak da serbestti.⁴⁸ Timur dönemi Sultaniye şehri Başpiskoposu Johannes’in kayıtlarına göre Timur tarafından Semerkant’ta inşa ettirilen ihtişamlı ve şaşıla bu sarayların sayısı 18 idi.⁴⁹ Yine İbn Arabşah’ın kaydına göre bu sarayların duvarları Timur ve ordusu, onun büyük devlet adamı ve alimlerle sohbet meclisleri, resmi protokolleri, Timur’un savaşları, av sahneleri, diğer önemli faaliyetlerini içeren çizim ve resimlerle süslenmişti.⁵⁰

Aynı zamanda Timurlular döneminde Semerkant civarında oluşturulmuş “Kân-i Gil”⁵¹, “Han-Yurdu”, “Büdenne”, “Göl-i Megâk” ve “Kulbe” gibi Timurlu hükümdarların yaz aylarında içlerine otağlarını kurdurarak bir-iki aylarını geçirdikleri çok göz alıcı çayırda bulunuyordu.⁵²

Timur Semerkant şehrine yakın yerlere birtakım köyler ve yerleşim birimleri inşa ettirmiştir. İbn Arabşah’ın verdiği bilgiye göre o, ele geçirdiği ülkelerden getirdiği usta ve sanatkârlara Semerkant etrafında veya yakın mevkilerde Dımaşk (Şam), Şîraz, Sultâniye, Kahire (Mısır) ve Bağdat adlarını verdiği köyler kurdurmuş, şehrin dışında bağ ve bahçeler yaptırmıştır.⁵³ Bilindiği gibi Dımaşk, Bağdat ve Kahire o zamana kadar en kudretli devletlerin payitahtları ve hilafet merkezleri olurken, Şîraz ve Sultaniye de doğunun büyük ve önemli şehirleriydi. Timur bu hareketi ile bu önemli şehirlerin kendi payitahtına boyun eğdiklerini göstermek istemiştir. Yakubovskiy gibi bazı araştırmacılara göre ise o, Semerkant’ın yanı başında oldukça güzel ve çekici olmakla birlikte inşa ettirdiği bu yerleşim birimlerinin Semerkant şehri yanında ancak bir köy veya kasaba büyüklüğünde olduğunu göstererek kendi şehrinin ne kadar ihtişamlı ve İslâm aleminin en büyük payitahtı olduğunu ima etmek istemiştir.⁵⁴

⁴⁴ Bkz. Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

⁴⁵ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat*, 136, 142, 144

⁴⁶ Bâbü, *Bâbürnâme*, 70-71.

⁴⁷ İbn Arabşah, *‘Acâ’ibü’l-mağdûr*, 228. Ayrıca bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 116. İbn Arabşâh biraz farklı olarak diğer bahçeleri “Bustân-ı İrem”, “Zînetü’-d-Dünya”, “Cennetü’l-Firdevs”, Bustânu’ş-Şimâl” ve “Cennetü’l-Ulyâ” şeklinde isimlendirir (*‘Acâ’ibü’l-mağdûr*, 227).

⁴⁸ İbn Arabşah, *‘Acâ’ibü’l-mağdûr*, 228. Ayrıca bk. Barthold, *Orta Asya*, 152.

⁴⁹ Sultaniyeli Johannes, *Timur’un Sarayında*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 66.

⁵⁰ İbn Arabşah, *‘Acâ’ibü’l-mağdûr*, 227.

⁵¹ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Farsçadan çev. Necati Lügal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1987), 205.

⁵² Bâbü, *Bâbürnâme*, 74-75.

⁵³ İbn Arabşah, *‘Acâ’ibü’l-mağdûr*, 228. Ayrıca bk. Aka, “Timur”, 176; Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 16.

⁵⁴ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 16.

Timur ve Timurlular döneminde Semerkant yalnız topraklarının verimliliği ve mahsulleri ile değil, zanaat ve sanatları ile de meşhurdu. Şehirde ipeği işleyen birçok üretim yeri vardı. İpekten başka sırmalı elbiseler, renk renk kumaşlar da üretiliyordu. İpekli kumaşlar için kürkler, altın ve mavi renk ile diğer renklerde kumaşlar üretiliyor ve bunlar dışarıya ihraç ediliyordu. Timur'un ele geçirdiği ülkelerden getirdiği sanatkârlar dünyanın en iyi sanatkârlarıydı. Nitekim Şam'daki en iyi dokumacı ve ipekçileri Semerkant'a göndermiş, iyi ok yontanları toplamış, zırh yapmakta hünerli olanları, camcıları ve porselencileri getirmiştir. İran ve Hoten'den en kabiliyetli ve en iyi sanatkârları, Anadolu'dan ise tüfekçiler ve topçular ile birlikte kuyumculuk, mimarlık ve diğer sanatlarda hünerli olan birçok kişiyi Semerkant'ta toplamıştır. Sonuçta Timur doğu, batı, kuzey ve güneyde ele geçirdiği geniş bölge ve ülkelerin hepsinden yüz binden daha fazla ilim adamı, zanaatkâr, sanatkâr, mimar ve yapı ustasını Semerkant'ta toplamış,⁵⁵ payitahtını üretim, ilim, kültür, sanat, ve âbidevî yapılar açısından dünyanın en parlak şehri haline getirmiştir.

Timur dünya payitahtı olarak gördüğü Semerkant'ın imarı ile birlikte refah seviyesi yüksek bir şehir olması gerektiğini biliyor; başşehirini dünyanın en zengin, en asil ve en müreffeh şehri yapmak istiyordu. Bunun için başşehir ve çevresinde ticari hayatın gelişmesi ve üretimin artmasına ayrı bir önem veriyordu. Dolayısıyla o, Moğolların bölge hakimiyetinden itibaren Saray- Ürgenç-Taraz yani güney Avrupa üzerinde yoğunlaşan ticaret güzergahını daha önce de etkin olan Sultaniye-Semerkant-Taraz güzergahına çevirerek Doğu ve Ortaasya ticaretinin kalbinin Semerkant merkezli Büyük Timur ülkesinde atmasını, Orta Asya'ya zenginlik dağıtan kıtalararası nakliyat yollarının yeniden açılmasını sağladı. Böylece Semerkant daha önceleri olduğu gibi bir kez daha İpek Yolu üzerinde Çin ticaretinde hakim konuma geldi.⁵⁶

Emir Timur ekonomik açıdan almış olduğu bu genel tedbirler yanında şehir içinde ticareti de teşvik etmiş, gözbebeği olan Semerkant'ı bölgenin ticaret merkezi haline getirmiştir. Bunun için şehrin ortasına bir uçtan diğer uca kadar uzanan geniş ve büyük bir cadde ve bunun üzerine birçok çarşı ve alışveriş merkezleri inşa ettirmiştir. Şehir ve çevresinde üretilen mallarla birlikte çok uzak bölgelerden de ticaret malları yoğun bir şekilde bu çarşılara akmaktaydı. Rusya ve Tataristan'dan deri ve keten, Hitay'dan (kuzey Çin bölgesi) dünyanın en kaliteli ipeği, Hoten'den en değerli elmas, yakut ve inciler, Hindistan'dan her türlü baharat vd. kıymetli mallar Semerkant'a gelmekteydi. Bundan dolayı Semerkant çarşuları malla dolu idi.⁵⁷ Bölgedeki baharat ticaretine de merkezlik yapan⁵⁸ Semerkant'ta üretilen kâğıt dünyanın en iyi kâğıdı idi. Bu kâğıt ile birlikte üretilen kırmızı kadife kumaş da kalitesi

⁵⁵ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 175-176.

⁵⁶ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 4; Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 601.

⁵⁷ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 175, 176.

⁵⁸ Aka, *Timur ve Devleti*, 128.

ile bilinir, bunlar her tarafa ihraç edilirdi.⁵⁹ Zira Semerkant'ta pek çok dokuma imalathânesi bulunmakta olup buralarda dokunan kumaşlar iç pazarın yanında dışarıya da bolca satılırdı.⁶⁰

Kısacası Timur'un başlatıp ahfadının devam ettirdiği girişim ve gayretlerle zenginleşen ve birçok ilim adamı, zanaatkâr ve sanatkârın kendinde toplandığı başşehir Semerkant ve çevresi bu dönemde mimarî, sanatsal, malî, ictimaî, kültürel, vd. birçok yönden büyük bir gelişme gösterdi.

2. Semerkant'ın Bir İlim ve Kültür Merkezi Haline Gelmesi

Timur, alimlere önem verip onlara kol kanat geren, sohbet meclisi ve toplantılarında layık-ı veçhiyle kendilerine saygı gösteren, onları çevresinden ayırmayıp görüşlerine başvuran ve devamlı olarak onlara ilmi münazaralar yaptıran bir hükümdar olarak⁶¹ kendi döneminde Semerkant'ın ilim ve kültür açısından da bir cazibe merkezi olması için büyük gayret sarfetmiştir. Nitekim o, başşehir Semerkant'a, ele geçirdiği bölgelerden sadece en iyi usta ve kalifiye elemanları nakletmekle kalmamış, o gün İslâm dünyasında birçok ilim dalında öne çıkmış alimleri de getirmiştir. Kendisine karşı olumsuz bir tavır içerisinde olan Arap kaynakları da dâhil olmak üzere, dönemin tarihçilerine göre Timur, âlimleri ve din adamlarını herkesten üstün tutar, meclislerinde daima kendilerine yer verir, onlarla istişare yapmak ve görüşlerini almak suretiyle herhangi bir konuda doğru yolu bulmaya çalışırdı. Meclisinde de devamlı âlimlere ilmî münazaralar yaptırır, onların çalışmaları ve araştırmaları için her türlü imkânı sağlardı. Sanatında usta olan kişilere hayranlık duyar, bütün zanaat ve meslek sahiplerine de yaptıkları işin büyüklüğüne veya küçüklüğüne bakmadan sahip çıkardı.⁶²

Onun gerek Semerkant ve çevresinden gerekse fethettiği yerlerden getirdiği yüzlerce âlim ve bilim adamı, Semerkant'ı canlı ve çekici bir ilim merkezi haline getirmiştir. Onun bu tavrı ve uygulamaları halefleri için de güzel bir örnek olmuş, onların birçoğu da ilim ehline büyük önem vermiştir. Bu sebeple Timur ve ahfadı ilim ehli için medrese türü birçok yapı inşa ettirmişlerdir. Timur döneminde Semerkant'ta fakih olarak meşhur *el-Hidaye* müellifi Burhaneddin Merginânî'nin oğlu Mevlâna Abdümelik, Numânüddin el-Harezmi, Hâce Abdülevvel ve Mevlâna İsmâüddin b. Abdümelik gibi kadı ve alimler görev yapmıştır⁶³. Timur'un ele geçirdiği birçok bölgeden getirdiği, o gün İslâm dünyasında ilmin birçok alanında öne çıkmış Mevlâna Sâdeddin et-Taftâzânî (ö.791/1389), kelim ve fıkıh alimi Seyyid Şerif Muhammed el-Cürçânî (ö.816/1413), muhaddis Şeyh Şemseddin Muhammed el-Cevzî (ö.832/1429), büyük müfessir ve muhaddis Muhammed Zâhid el-Buhârî (ö.822/1419), birer edip ve hatip olan Mevlâna Ahmed b. Şemsüleimme es-Sarâyî, Mevlâna Ahmed et-Tirmîzî,

⁵⁹ Bâbü, *Bâbü'nâme*, 73-74.

⁶⁰ Bk. Aka, *Timur ve Devleti*, 128.

⁶¹ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 219.

⁶² Musa Şamil Yüksel, "Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği", *OTAM*, 41 /Bahar 2017, 287.

⁶³ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 229.

Mevlâna Mansûr el-Kâgânî, Timur'un ve diğer satranç ustaların piri olmakla birlikte hadis ve fıkıh ilminde de mütehasıs olan Alâeddîn et-Tebrîzî gibi büyük alimler⁶⁴ Semerkant'ın ilim ve kültür hayatında önemli rol oynamışlardır.

Timur'un ele geçirdiği ülkelerden Semerkant'a götürdüğü âlim, usta ve sanatkârlar içinde bazı mûsikişinaslar da bulunuyordu.⁶⁵ Abdüllatîf ed-Damgânî, Mevlâna Esedüddin Şerif Hafız Hüseyinî, Abdülkâdir el-Merâgî, Mahmud Muhrik el-Harezmî ve Cemâleddin Ahmed el-Hârezmî bunlar arasındadır.⁶⁶ Bu dönemde Semerkant'ta mûsikide özellikle iki kişinin adından üstad diye söz edilir. Bunlardan biri Endicanlı Yûsuf, diğeri Abdülkâdir el-Merâgî'dir. Semerkant'ın musikişinasları o kadar meşhur olmuştu ki, onların diğeri şehirlerin zenginleri tarafından davet edildikleri de oluyordu.⁶⁷ İşte dönemin en seçkin beyinleri olan bu kimseler, kendilerine sağlanan imkanlar ve mükemmel çalışma ortamında yapmış oldukları çalışmalarla Semerkant'ı kısa zaman içinde dönemin en ihtişamlı şehirlerinden ve önemli ilim, kültür ve sanat merkezlerinden birisi haline getirmişlerdir.⁶⁸

Semerkant'ın ilim ve kültür alanında daha da parladığı dönem Timur'un torunu Uluğ Bey zamanında olmuştur. Onun döneminde Semerkant, naklî ve aklî ilimlerin, sanat ve edebiyatın en parlak günlerini yaşadığı kültürel faaliyetler açısından bir merkez haline gelmiştir. Aynı zamanda onun zamanında tasavvuf kültürü ve özellikle Nakşibendîlik bölgede hızlı biçimde yayılmıştır.⁶⁹ Dedesi Timur, kudreti ve ihtişamını insanlara gösterecek ve onları hemen etkileyecek olan âbidevî yapılara yani mimariye daha fazla önem verirken o, mimariyle birlikte ilim ve bilimsel çalışmalara ağırlık vermiştir.⁷⁰ Onun döneminde Semerkant ve çevresinde dinî ilimler yanında matematik, astronomi gibi beşerî ve fennî ilimler alanlarında ilmi münazaralar, bunun yanında saray, medrese ve diğeri mimarî yapıların açılması münasebetiyle yapılan toplantı ve kutlamalara yüksek rütbeli devlet adamları, zengin tüccarlar ve özellikle din adamları ile meşhur alimler katılıyordu. Bu tür kültürel faaliyet ve kutlamalar Uluğ Bey öncesi ve sonrasında onun zamanı kadar canlı olmadı.⁷¹

Ayrıca Uluğ Bey, dedesi Timur gibi yalnız alimlerle görüşmekle kalmıyor, kendisi de ilim ve bilhassa astronomi ile meşgul oluyor ve bu konuda İslâm tarihinde az rastlanan âlim hükümdar örneğini veriyordu.⁷² Gençliğinde matematik, astronomi, edebiyat, tarih, teoloji, şiir ve diğeri bilim dallarında mükemmel, sağlam bir eğitim alan ve bir astronom olan Uluğ Bey, daha iktidara gelmeden Ğiyâseddin Cemşid b. Mes'ud el-Kâşî (ö. 832/1429), Kâdızâde Rûmî (ö. 840/1436) gibi birçok bilgini yanına, Semerkant'a getirtmişti. Onun Semerkant'ta başardığı işlerin en önemlisi kuşkusuz,

⁶⁴ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-makdûr*, 229-230.

⁶⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, 140.

⁶⁶ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-makdûr*, 229.

⁶⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, 140-141; Aka, "Timur", 174.

⁶⁸ Yüksel, "Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği", 289.

⁶⁹ Unat, "Uluğ Bey" 127.

⁷⁰ Bk. Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 597-598.

⁷¹ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62.

⁷² Barthold, *Orta Asya*, İstanbul: Selenge Yayınları 2010, 151.

yukarıda adı geçen bilginlerle birlikte çalışarak inşa ettiği anıtsal rasathanedir. Semerkant Rasathanesi'nin kuruluşuna ve geliştirilmesine kendisinden daha genç bir bilgin olan ve yetişmesinde kendisinin de emeği bulunan⁷³ Ali Kuşçu (ö. 879/1474) da katkıda bulunmuştur. Böylece o, dedesi Timur'un hayalinde yaşattığı Semerkant'ı İslâm kültür ve medeniyetinin yüksek bir merkezi haline getirmeyi başarmıştır.⁷⁴ Özetle Timur'un ölümü ile devlet birçok alanda gerileme yaşasa da Uluğ Bey'in âlim kimliğinin de etkisiyle kültürel çalışmalar sebebiyle Semerkant parlak bir şehir olarak varlığını devam ettirmiştir. Hatta Uluğ Bey'in içlerinde ilmi çalışmalar için inşa ettirdiği medrese türü binaların da bulunduğu yapıların sağlamlığı ve bazılarının boyut ve ihtişamı dedesi Timur'ununkilerden daha üstün ve uzun ömürlü olmuştur.⁷⁵

3. Timur ve Timuriler Dönemi Semerkant Yapıları

Timur ve ardılları (özellikle torunu Uluğ Bey) döneminde ilim, kültür, sanat ve kültürel faaliyetler açısından o gün İslâm dünyasının hatta dünyanın en önemli çekim merkezlerinden biri haline gelen Semerkant, bu özelliğinden daha fazla mimarî yapı ve âbidevî eserler açısından göz kamaştırıcı bir payitaht olmuştur. Bu dönemde Semerkant'ta inşa edilmiş bu âbidevî eserleri 1-dinî ve ilmî yapılar 2-idarî ve sivil yapılar olmak üzere iki ayrı başlık altında incelemek uygun olacaktır.

Dini ve ilmî yapıların başında Şâh-ı Zinde Külliyesi ve Türbeler topluluğu, Bib-i Hanım Mescidi/Semerkant Camii, Gûr-i Emir Külliye ve Türbesi, Semerkant Rasathânesi, Uluğ Bey Medresesi gibi birçok medrese ve ilmi yapılar yer almaktadır.

Sivil ve idari yapıların başında ise: "Göksaray" ve "Çihil-Sütun" gibi saraylar; "Bâğ-ı Dilguşâ", "Bâğ-ı Çınar", "Bâğ-ı Meydan" ve "Nakş-ı Cihan gibi bahçeler; geniş caddeler ve ticaret merkezleri gelir.

3.1. Dinî ve İlmî Yapılar

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olan gerek dini ve bilimsel gerekse idari ve sivil yapılarla ihtişamlı bir şehir haline gelen Semerkant'ın bu silüete kavuşmasında Timur'un mimari eserlerin yapımını bizzat takip etmesi ve yönlendirmesinin de önemli bir katkısı bulunmaktadır.⁷⁶ Burada dini ve bilimsel yapıları birlikte ele almamızın sebebi, İslâm'ın ilme verdiği büyük önem sebebiyle bu iki alanın birbirinden ayrılmaz, iç içe girmiş bir yapılar bütünü (külliye) arz etmeleri sebebiyledir.

⁷³ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/408.

⁷⁴ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/64.

⁷⁵ Barthold, *Orta Asya*, 148.

⁷⁶ Çoruhlu, "Semerkant (Mimari)", 484.

3.1.1. Şâh-ı Zinde Külliyesi ve Türbeler Topluluğu

Şâh-ı Zinde (Yaşayan Sultan)⁷⁷ Külliyesi, 56/676 tarihinde Semerkant kuşatmasında şehit düşen, sahabeden Hz. Muhammed'in amcazâdesi Kusem b. Abbas'ın kabri etrafında önemli âlim, devlet adamı ve Timur ailesinden bazı şahsiyetlerin kabirlerinden oluşan türbeler ve imâretler topluluğudur. Bu külliye güzel sanatlar bakımından da 14. ve 15. yüzyıllara ait ehemmiyetli bir yapı kompleksi olarak öne çıkmaktadır.⁷⁸ Timur'un kurduğu şehrin kuzeyinde, günümüzün eski şehri ile birleştiği yerde, kadim Semerkant'ın kalıntılarının bulunduğu Afrâsiyâb tepesi diye bilinen yükseltinin güney yamaçlarında yer almaktadır. Güneyden kuzeye doğru uzanan ve bazı yerlerinde basamak olan bir koridor manzarası arz etmektedir. Oyma ustalığı, kompozisyon sanatı ve renklerin ahenkli uyumuyla birlikte çok güzel çiniler ve hat yazıları ile tezyin edilmiş ihtişamlı taç kapılara sahip türbeler bu dar koridorun iki tarafında yer almaktadır.⁷⁹ Kusem b. Abbas'ın kabri dolayısıyla mahallî çevrede kutsal bir mevki olarak kabul edilmiş olup önemi, bölgede İslâmiyet'in yayıldığı tarihlerden başlayarak günümüze kadar devam edegelmiştir.⁸⁰ Burada Timur öncesi de muazzam güzellikte türbe ve yapılar mevcuttu. Bu husus kitabelerdeki tarihlerden (mesela Kusem b. Abbas'ın mezarındaki tarih 1336, yanındaki türbenin tarihi 1360-1361'dir) ve 1334'de Semerkant'ı ziyaret eden İbn Battûta'nın tasvirlerinden anlaşılmaktadır.⁸¹

Cengiz Han emrindeki Moğollar tarafından 1220'de yakılıp yıkılan ve tahrip edilen eski Semerkant şehriyle birlikte mezarlık ve mezarlıktaki türbelerin temellerine kadar yıkıldığı anlaşılmaktadır. Moğol tahribatından kısmen kurtulmuş olan Kusem b. Abbas Türbesi ve Mescidi 1335'te yeniden ihya edilmiş, daha sonraki yıllarda tâdil ve tamirler sürmüştür. 1360'lı yıllardan itibaren mezarlık alanı olarak tercih edilen ve kutsal alan özelliğini kazanan bölge önemli bir imar faaliyetine sahne olmaya başlamıştır.⁸² Zira Doğu ve Ortaasya Müslümanları katında çok önemli bir konuma sahip olan bu yerin değerini iyi bilen Timur, aile fertlerinden de önemli kişilerin kabrinin olduğu bu kutsal mekanı Müslümanlar için daha çekici ve cazip bir ziyaretgâh haline getirmek için imarı ve tezyinatına büyük önem vermiş; Uluğ Bey de aynı şekilde davranmıştır. Bu yapıların koruma ve giderleri için vakıflar da kurulmuştur. Dolayısıyla Şâh-ı Zinde külliyesini oluşturan bu yapılar topluluğunun inşa faaliyetleri Emir Timur ve torunu Uluğ Bey döneminde doruk noktasına ulaşmış olup buradaki yapıların bir çoğu o döneme aittir.

⁷⁷ Şehitlerin ölmediği, onların yaşadığı ile ilgili Bakara suresinin 154. ayetine istinaden halk tarafından "Şâh-ı Zinde" olarak adlandırılan Kusem b. Abbas'ın mezarı hakkında Bâbü, kendisinin Semerkant hakimiyeti sırasında (1497-1498) onun kabrinin "Mezar-ı Şâh" olarak isimlendirildiğini kaydeder. (*Bâbürnâme*, 69.)

⁷⁸ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 23.

⁷⁹ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 25.

⁸⁰ Engin Beksaç, "Şâh-ı Zinde" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), s. 38/267.

⁸¹ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 23.

⁸² Beksaç, "Şâh-ı Zinde", 267.

Bugün külliyyeye güney tarafında Uluğ Bey tarafından 1434 tarihinde yaptırılan âbidevî cümle/taç kapıdan geçilerek girilmektedir. Girişin yanlarında bulunan yapılar mescid, medrese, dergâh vb. bölümlerden meydana gelmiştir. Girişin doğu tarafında Devlet Kuşbek Medresesi (1813 tarihli) yer alırken batıdaki yapılar Uluğ Bey devrinden kalmadır. Âbidevî taç kapıdan sonra yer alan binalar dar ve uzun bir sokak etrafında üç kısım halinde teşekkül etmiştir. Arazinin eğimine göre şekillenen sokak önce merdivenlerle varılan bir çardak teşkil eden ikinci taçkapıya, daha sonra en yukarı kısımda bulunan üçüncü taçkapıya varacak biçimde yapıların eksenini oluşturmakta ve en üst kısımdaki küçük bir meydanda sona ermektedir.⁸³ Maalesef zamanla türbelerin bir kısmı harap olmuş, arkeolog ve araştırmacılar tarafından gün yüzüne çıkarılan yalnız toprağa gömülü temelleri kalmıştır.⁸⁴ Alanda XX. yüzyılda çeşitli tarihlerde önemli arkeolojik çalışmalar yapılmış, bu arada restorasyon faaliyetleri hız kazanmıştır. Bütün bu çalışmalara rağmen henüz tam olarak anlaşılammış kalıntılar mevcuttur.⁸⁵

Şâh-ı Zinde türbe ve yapılar topluluğunun girişinde yüksek koridorun merdivenleri çıkılırken solda/batıda ihtişamlı bir kubbeye sahip Kadızâde-i Rûmî'ye ait olduğu düşünülen türbe yer alır. Merdivenleri çıkınca hemen biraz ileride küçük bir meydan vardır. Bu meydanda üçü doğuda, ikisi batıda yan yana 5 türbe vardır. Bunlardan dar geçidin sağında ve doğudaki ilk türbe 1376 tarihli Emir Hüseyin b. Tuğluk Tekin türbesidir. Bu yapı Timur'un Semerkant hakimiyeti dönemine ait olmakla birlikte daha önce inşa edilmiş olan Hoca Ahmet türbesinin tezyinatıyla benzerlik arz etmektedir. Aynı tarafta ve biraz ötede Şirin Bek Ata Türbesi yer almaktadır. Bunların karşısında geçidin solunda ve batı taraftaki 2 türbe ise Emirzâde ve Şâd Mülk Aka türbeleridir. İlerleyen dar geçidin sağında ve solunda birçok türbe veya yapı kalıntıları bulunmakla birlikte bunların birçoğu zamanla harap olduğu için kimlere ait olduğu pek bilinmemektedir.

Kusem b. Abbas'a ait türbe ve müştemilatı ise dar geçidin en üst kısımda bulunur. Burada külliyyenin mevcut en eski tarihli binaları yer almaktadır. Kusem b. Abbas'ın türbesi ve ona bağlı mescid üst kısımda olup en üstte yer alan taçkapının doğu tarafından girilen bir koridorla irtibat halindedir. Önce mescid, sonra ziyaretgâh ve en güneyde türbe yer almaktadır. 1960'tan sonra yapılan çalışmalarda bu kısımda önemli değişikliklerin olduğu ve 735 (1335) tarihli türbe ve ziyaretgâhın Timurlu devrinde yer değiştirdiği anlaşılmıştır. Aslında günümüzdeki türbe bölümü şimdi ziyaretgâh olarak kullanılan bölümün giriş kısmını teşkil etmekteydi. Kusem b. Abbas Türbe ve Mescidi Moğol istilasından önce var olan ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan eski yapı kalıntıları üstüne inşa edilmiştir.⁸⁶

⁸³ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", 267-268.

⁸⁴ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 25.

⁸⁵ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", 267.

⁸⁶ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", 268.

Kusem b. Abbas'ın türbesine doğrudan doğruya bitişik olan yapı 1350 yılına tarihlendirilen Hoca Ahmed türbesidir.⁸⁷ Bu türbe ile bir hizada duran 1360/1361 tarihli türbenin kimin için yapıldığı bilinmemektedir.⁸⁸ Kusem b. Abbas'ın türbesi ile yanındaki bu birkaç yapı Şâh-ı Zinde'deki yapılar içinde en eskilerden olup Timur devrine kadar inşa edilmiş yapılardır. Bu yapılar Kusem b. Abbas'ın türbe ve müştemilatı gibi zengin çini süslemesi ve pek çok tezyinat motifini (hendesî, nebati, vd.) ihtiva etmektedir. Timur devrinde de bu gelenek kesilmeden ve hatta daha üst seviyede devam etmiştir.⁸⁹

Türbeler topluluğu içinde Timur ailesine ait türbeler de yer almaktadır. Külliye'nin girişinden sonra ortalara doğru koridorun batı tarafında yer alan 1372 tarihli Şâd-ı Mülk Aka Türbesi, Timur'un ablası Türkân Aka tarafından kızı Şâd-ı Mülk için inşa ettirilmiş kare planlı bir yapıdır. Türkan Aka da ölünce bu türbeye defnedilmiştir. Bu türbenin karşı tarafında ise 1385 yılında Timur'un kız kardeşi Şîrin Bike Aka için yapıldığı anlaşılan kare planlı türbe yer almaktadır.⁹⁰ Yine muhtemelen Timur'un eşlerinden Kutluğ Aka'nın türbesi Kusem b. Abbas'ın türbesine çok yakın bir mevkide yer almaktadır.⁹¹ Timur'un diğer hanımı Tuman Aka tarafından inşa ettirilen ve kabrinin de içinde bulunduğu 1405 tarihli türbe ise, mescid, giriş mekânı ve taçkapıdan müteşekkil yapısıyla Kusem b. Abbas türbesine ait yapıların hemen üst kısmında bulunmaktadır.

3.1.2. Bibi Hanım Mescidi/Semerkant Camii

Timur'un Semerkant'ta inşa ettirdiği yapıların en muhteşemi ve en güzeli Semerkant Camii de denilen Bîbî Hanım Mescidi'dir.⁹² Bir külliye olarak tasarlanan binanın yapılış gayesi, Timur'un Hindistan seferi sırasında (1398-1399) kazandığı zaferlerin hâtırasını ebedileştirmektir.⁹³ Timur'un Hindistan'dan getirdiği sayısız harp ganimeti, onun çoktandır düşündüğü böyle bir camiye yapmaya imkan vermiştir.⁹⁴

Timur'un son yıllarında inşaatıyla bizzat ilgilenerek başşehri Semerkant'ta yaptırdığı devâsâ ölçülere sahip bu cami, buradaki diğer binalar arasında müstesna bir yer tutmakta ve onun kurmuş olduğu devletin gücü, büyüklüğü ve ihtişamı kadar

⁸⁷ Bu türbenin inşa tarihi ve burada yatan Hoca Ahmed'in ne zaman vefat ettiği türbe yazısında yer almasa da bu türbe herhalde Timur hakimiyetinin hemen öncesi XIV. yüzyıl ortalarında yapılmış olmalıdır (Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 26).

⁸⁸ Yakubovskiy Ebu Tahir es-Semerkandî'nin "Semeriye" isimli eserinde bu türbede Timur'un daha hakimiyeti elinde bulundurmadığı zamanındaki eşlerinden Kutluğ Aka'nın medfun bulunduğu bilgisinin olduğunu, ancak bu bilgiyi doğrulayacak elde bir delilin bulunmadığını belirtir. (*Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 27).

⁸⁹ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 25-26, 28.

⁹⁰ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", 268.

⁹¹ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 27.

⁹² Aka, "Timur", 176; aynı mlf. *Timur ve Devleti*, 117.

⁹³ Beksaç, "Bibi Hanım Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6:126.

⁹⁴ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 39.

kendi şahsî gücünü de sembolize etmektedir. Cami, kendisine “han damadı” anlamındaki **küreken** (gürkan) unvanının verilmesine sebep olan Gözde eşi, Çağatay Hanı Kazan Halîl Han’ın kızı Saray Melik Hanım’ın halk arasındaki lakabından alır.⁹⁵ Büyük giriş kapısının duvarına yerleştirilmiş olan Timur’un şeceresi ve yapının inşa tarihini içeren kitabesinden de anlaşıldığı üzere inşaatına 1399 yılı Ramazan ayının dördüncü günü⁹⁶ başlanan bina 1404 yılında büyük oranda tamamlanmıştır. Ancak Timur’un ölümünden (1405) sonra bu haliyle kalmıştır.⁹⁷

Clavijo’nun ifadesi ile bu yapı, Semerkant’taki bütün binaların en güzeli ve en ihtişamlısıydı.⁹⁸ Ayrıca bu eser, 15. yüzyılda İslâm dünyasındaki en büyük ve en görkemli camilerden biriydi. Timur 1399’da Hindistan Seferi’ne çıkmadan önce planını çizdirdiği bu ihtişamlı eserin yapımını emretmiş, 1404’teki askeri seferinden döndüğünde 5 yıl gibi kısa bir zamanda cami neredeyse tamamlanmıştı.⁹⁹ Bununla birlikte Semerkant’a girer girmez ilk işi camiyi görmek olan Timur inşaatın bazı bölümlerinin istediği ölçü ve ihtişamda yapılmaması sebebiyle inşaatın memnun olmadı. Özellikle caminin medhalini çok alçak gördü, yıkılarak daha yüksek irtifada tekrar yapılmasını emretti. Bunun üzerine Caminin taç kapısı yıkılarak Timur’un istediği görkemde ve onun gözetimi altında kısa zaman içinde son halini aldı.¹⁰⁰ Bâbü hatıratında, taşlarını, Hindistan’dan getirilen taş ustalarının işlediği bu caminin kitabesinde yer alan “Ve iz yerfeu İbrâhimu’l-kavâide” ayetinin¹⁰¹ bir küruh¹⁰² mesafeden bile okunabilecek kadar büyük olduğunu, aradan geçen bir asra rağmen kendi zamanında dahi ihtişamıyla göz kamaştırıcı bir yapı arzettiğinden bahseder¹⁰³.

Caminin cümle kapısının yüksekliği 31 metre olup yukarı kısımları hariç minarelerin yüksekliği 35 metredir. Dayandığı sütunlar ile iki kemerli olan ihtişamlı cümle kapısı, uzaktan görenlerde bile büyük bir tesir uyandırmaktadır. 4 adet minare dikdörtgen olan yapının köşelerinden yükselmektedir. Cümle kapısından girildikten sonra galerilerle çevrilmiş geniş bir avlu yer almakta olup caminin esas yapısına kadar 83,5 metre uzunluktadır. Avlunun genişliği ise 62,5 metre ölçüsündedir. Genişliğin iki

⁹⁵ Engin Beksaç, “Bibi Hanım Camii”, 125.

⁹⁶ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, 253.

⁹⁷ Engin Beksaç, “Bibi Hanım Camii”, 125; Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 39, 46.

⁹⁸ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat*, 170.

⁹⁹ https://tr.wikipedia.org/wiki/Bibi_Han%C4%B1m_Camii (12-10-2022).

¹⁰⁰ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat*, 170-171. Timur seferde iken inşaatı gözetken ve camiye de adı verilen gözde eşi Saray Melik Hanım’ın (Bibi Hatun) cami karşısında kendi adına inşa ettirdiği medresenin giriş kapısını cami kapısından daha yüksek yaptırmamasından da rahatsız olmuştur (Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 43).

¹⁰¹ Bakara 2/127.

¹⁰² Küruh, kelime olarak Farsça kökenli olan ve Hindistanlılar tarafından kullanılan bir uzunluk birimi olup “4000 kadem (=1 mîl) uzunluğunda bir mesafe ölçüsüdür (Seda Kavallı, “Babur-Nâme’deki Mesafe Ve Uzunluk Birimleri” *Apjir*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, s.223.

¹⁰³ Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

tarafındaki uzun duvarların (kuzey-güney) ortalarına küçük birer cami daha inşa edilmiştir. Avlu, dört taraftan sütunlara istinat ettirilmiş ve oldukça zengin bir şekilde tezyin edilmiş kemerlerle çevrelenmiştir. Avlunun derinliklerinde yedi tür maden karışımından vücuda getirilmiş caminin esas muazzam kapısı yer almakta olup caminin bir taraftan diğer tarafa olan mesafesi de genişliği gibi 62,5 metredir. İç avluda ilerlerken yüksek cephesi ile ardındaki caminin firuze renkli muazzam ana kubbesini bile örten, tüm ihtişamıyla gözlere ziyafet çeken caminin asıl kapısının kemer yüksekliği ise 24 metredir. Bu rakamlar bile Timur'un bu selâtin camisinin doğunun en büyük ve en muazzam yapılardan biri olduğunu gösterir. Mimari yapısının keskinliği ile bir şaheseri ifade eden bu muhteşem camii, seyredenlerin belleğinde büyüklüğü ve heybeti ile harikulâde bir tesir uyandırmaktadır.¹⁰⁴ Nitekim Timur'un resmi tarihçisi Nizâmüddin Şâmî caminin minarelerin göklere kadar yükseldiği, fezasının cennetin genişliğini andırdığı, kubbesinin Seddi İskender gibi muhkem olduğu, minber ve mihrabının çok muazzam görüldüğü ve caminin mimarlık sanatının bütün incelikleriyle tezyin edilmiş olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁵

Timur'un Hindistan, İran, Azerbaycan ve Bağdat'tan Semerkant'a getirdiği doğunun en iyi usta, sanatkâr ve tezyinatçıların binden fazla işçiyle birlikte çalıştığı, ana yapı malzemesi olarak tuğlanın tercih edildiği binanın yalnız yan salonlarının sütunları için taş kullanılmış, tezyinatın tamamı tuğla malzemeye göre düzenlenmiştir. Caminin bütün yapısı kalın cilalı sıva ile örtülmüş olup binanın bütününde hâkim olan cilalı tuğla süslemelerle çini mozaikler diğer Timurlu yapılarında da görülen göz alıcılıktadır ve binanın ihtişamını artırmaktadır. Çini tezyinatla birleşen kitâbeler yapının süslenmesine önemli ölçüde katkıda bulunurken kullanılan çini kaplama malzemesinin de Semerkant'taki en güzel örneklerden olduğu fark edilmektedir.¹⁰⁶ Kemerler, minareler ve yapının diğer kısımlarının büyük sathı üzerinde haşin bir tarzda işlenmiş olan tezyinat, yapının mimarî şeklini gölgelemekte, bilakis onun keskinliğini ve manasını artırarak dikkatleri daha çok üzerine çekmektedir.¹⁰⁷

Timur, doğunun bu en muhteşem mabedinin inşaatında hiçbir masraftan kaçınmamakla birlikte kendi iştirak ve gözetiminde¹⁰⁸ gece gündüz ara verilmeden yapımına devam edilerek aceleye getirdiği için¹⁰⁹ yapılışından kısa süre sonra yıpranmaya başlamış bina depremler ve diğer tabiat şartlarının etkileriyle harap olmuş ve meydana gelen tahribata da müdahale edilmemiştir. Zamanla tam bir

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 35-36, 44-45, 47.

¹⁰⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, 253.

¹⁰⁶ Beksaç,, "Bibi Hanım Camii", 126.

¹⁰⁷ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 46.

¹⁰⁸ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, 253.

¹⁰⁹ Sefer dönüşü caminin yapımını bizzat kendi gözetiminde devam ettiren Timur, artık yaşlanmış ve hasta olduğu hatta kimi zaman sedye ile inşaat alanına getirildiği için kuvvetle muhtemel dünya gözü ile caminin bitimini görmek istediğinden inşaatı aceleye getirmiştir (Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 40,43-44).

yıkıntıya dönüşmüş olmasına rağmen bu haliyle dahi âbidevî özelliklerini ve azametini sürdürmüştür. Harabenin ihtişamı, özellikle yukarı doğru yükselen hatlarının, sivri kemerlerinin, kubbelerinin ve eyvanlarının mimari tesiri, mevcut süsleme elemanlarıyla birlikte Semerkant'ı ziyaret eden seyyahları büyülemiş ve onların eserlerine konu olmuştur.¹¹⁰

Bu yapı ile Timur'un Şehr-i Sebz'de inşa ettirdiği Ak Saray'ın planlarında büyük bir benzerlik vardır. Ak Saray'ın yapısı daha büyük olmakla birlikte Bibi Hanım Camisinin giriş kapısı Ak Saray'ın cümle kapısına çok benzemekte olup daha birçok yönden de benzerlikler bulunmaktadır. Bu durum Müslüman doğu dünyasında sivil ve dinî mimari arasında şekil farklılıklarının pek fazla olmadığını da göstermektedir.¹¹¹

Eserlerin ve seyyahların övgülerine mazhar olan ve zamanla birçok bölümü yıkılıp tahrip olan bu ihtişamlı cami ve müstemilat, eski günlerdeki görkemli görünüşüne tekrar kavuşabilmesi için Özbekistan Cumhuriyeti tarafından restore edilmektedir.

3.1.3. Gûr-ı Emir Türbe ve Külliyesi

Kendisi ile birlikte hânedan mensuplarından bazılarının gömülü bulunduğu,¹¹² Timurlu mimarisinin en güzel ve önemli yapılarından biri olup İslâm türbe mimarisinin önde gelen örneklerinden olan¹¹³ Gûr-ı Emîr türbesini de Timur yaptırmıştır. Clavijo'nun "Timur'un son sıralarda yaptırdığı Camii¹¹⁴ ve bu caminin içine yaptırdığı türbe" şeklinde adlandırdığı bu türbenin yapımına başlanma sebebi aslında, Timur'un çok sevdiği ancak Ankara Savaşından dönerken görevlendirildiği askerî faaliyetler sırasında Sivrihisar civarında ölen (1403) torunu Muhammed Sultan Mirza'nın gömülmesi için sarayına yakın mevkide yapımını emrettiği yapıdır. Mirza Muhammed'in cenazesi Ankara savaşı dönüşü önce uygun bir yere defnedilmiş, türbe yapılıncaya da buraya naklolmuştur. Clavijo'nun ifadesine göre türbenin de içinde yer aldığı caminin içi de dışı da altın ve mavi renklerde muhteşem çinilerle tezyin olunmuştu. Timur karargâhtan dönüşü üzere inşa olunan türbeyi beğenmemiş, çok alçak yapıldığını söyleyerek duvarlarının yıkılmasını istemiş, türbenin on günde yeniden yapılmasını emretmiştir. İnşaata yeniden başlanılarak gece gündüz çalışılmış

¹¹⁰ Beksaç, "Bibi Hanım Camii", 126.

¹¹¹ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 35.

¹¹² Aka, "Timur", 176.

¹¹³ Engin Beksaç, "Gûr-ı Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/197.

¹¹⁴ Clavijo, Sultan Muhammed Mirza'nın yaptırdığı medreseye bitişik olarak inşa edildiğini bildiğimiz bu türbenin, diğer kaynaklardan farklı olarak Timur tarafından yaptırılan bir caminin içinde olduğunu (*Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 166) söyleyerek akla muhtemel iki soru getirmektedir. Birincisi, içinde medrese, hankâh ve türbenin olduğu bilinen bu külliye içinde acaba Timur tarafından yaptırılan bir cami de var mıydı? İkincisi, Clavijo bu türbenin yerini hatalı olarak Timur tarafından Semerkant'ta inşa ettirilen ihtişamlı Semerkant Camisi (Bibi Hanım Mescidi) içinde mi zannetti?

ve Timur bu inşa sırasında iki üç defa gelerek inşaatı bizzat teftiş etmiştir. Onun sıkı nezareti ile türbe belirlenen muayyen zaman içinde tekrar inşa olunmuştur.¹¹⁵

Semerkant suru dışında yer alan Gûr-ı Emîr külliyesinin ilk bölümlerinin yapımını başlatan aslında, Timur'un kendisine veliaht tayin ettiği, büyük oğlu Cihangir Mirza'nın oğlu ve en büyük torunu Muhammed Sultan Mirza'dır.¹¹⁶ Nitekim buradaki ilk yapının Sultan Muhammed Mirza tarafından yaptırılan medrese olduğunu söyleyen Bâbü, onun erken ölümü üzerine Timur tarafından bu medreseye bitişik bir türbe inşa edildiğini, Muhammed Mirza ve Timur'la birlikte Semerkant'ta padişahlık eden Timurlu sultanların tamamının kabrinin bu türbede olduğunu söyler.¹¹⁷

1399 yılında başlayan yapının inşaatı 1403'e kadar devam etmiş, bu sürede bir medrese ile hükümdarlık misafirlerinin ağırlanması mahsus bir külliye olarak teşkilâtlandırılan ilk yapılar inşa edilmiştir. Zaman içinde tahrip olup yıkılan bu bölümlerin kalıntılarında, külliyenin merkezî bir tören meydanı ile ona açılan hankah ve medreseden meydana geldiği anlaşılmıştır. Doğudan batıya doğru bir giriş eyvanı ve karşısındaki bir ikinci eyvanla, kare bir avlu etrafına sıralanmış bölümlerden teşekkül eden medrese, Timurlular dönemi medreselerin özelliklerini göstermektedir. 1404 yılında batı seferinden başarıyla dönen Timur külliye de bazı değişiklikler yapılarak torunu Muhammed Mirza için bir türbe inşa edilmesini istemiş ve derhal inşaat başlamıştır. Bu yılın son aylarında sürdürülen hızlı bir çalışma ile türbe, 1405 yılının başlarında tamamlanmıştır. Ancak aynı günlerde Çin seferine çıkan ve daha seferin başında ölümü üzerine (18 Şubat 1405) bu türbeye Timur da defnedilmiş ve bu tarihten sonra külliye Gûr-ı Emîr adıyla anılmıştır.¹¹⁸

Sonuçta bu yapı medrese, hankâh, türbe ve eğer Clavijo'nun ifadesini doğru kabul edersek bir cami ile değişik mimari kısım ve müstemilatlardan müteşekkil - günümüzde sadece türbenin ayakta olduğu - geniş bir külliye idi. Tezyinatı ve ihtişamı ile göz kamaştıran Gûr-i Emir türbesinde Timur ile birlikte oğulları Şahrûh ve Miranşâh, türbenin kendi adına yaptırıldığı torunu Muhammed Sultan Mirza ile diğer torunları Pir Muhammed Mirza ve Uluğ Bey'in mezarları yer almaktadır. Türbede gömülü hanedandan gelmeyen tek kişi ise Timur'un kabrinin baş tarafında, türbedeki mezarların en büyüğü ve türbede en itibarlı konumda bulunan Timur'un hocası ve yakın dostu Aziz Nur Seyyid Bereke'dir.¹¹⁹ Timur'un mezar taşı hacmi küçük olmakla birlikte bütün bir parça olarak çok değerli siyaha yakın koyu yeşim (nefrit) taşından imal edilmiş olup türbe içinde hemen kendini belli etmekte ve ön plana çıkmaktadır. Bu yeşim taşının ikinci bir örneği yoktur.¹²⁰ Bu değerli taş onun ölümünden bir müddet sonra torunu Uluğ Bey tarafından Isık Göl civarından getirilip Semerkant'ta işlendikten sonra Timur'un mezarı üzerine dikilmiştir. Taşın üzerinde, "*Emir Timur*

¹¹⁵ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 166-167.

¹¹⁶ Beksaç, "Gûr-i Emir", 197.

¹¹⁷ Bâbü, *Bâbürnâme*, 71.

¹¹⁸ Beksaç, "Gûr-i Emir", 197-198.

¹¹⁹ Bk. Beksaç, "Gûr-i Emir", 197-198.

¹²⁰ Bk. Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 55.

Küregan b. Emir Turagay b. Emir Berkel b. Emir İlengir b. Emir İtil b. Emir Karaçar Noyan b. Emir Suguçcin b. Emir Erdemci Barula b. Emir Kaçulay b. Emir Tummanay” şeklinde Timur’un soy kütüğü yazılı bulunmaktadır.¹²¹

Timur’un ardından türbenin bakım, onarım ve yeni birimler eklenerek genişletilmesinde en büyük pay sahibi Uluğ Bey olmuştur. Özellikle bugün Uluğ Bey Koridoru adıyla bilinen doğu taraftaki ilâve giriş kısmı ile 1434 yılında külliyein günümüze kadar ayakta kalabilen diğer bir önemli kısmı olan büyük cümle kapısını o inşa ettirmiştir. Öteki bölümlerin zaman içinde harap olması sebebiyle bugün bu kapı ana külliye ve türbeden ayrı imiş gibi bir intiba uyandırır da kompleksin önemli bir parçasıdır.¹²²

Külliyein esas merkezî binasını teşkil eden türbe bütün tören meydanına hâkim görkemli yapısıyla uzaktan kendini belli etmektedir. Dışarıdan sekizgen, içeriden ise kare bir mekan planı olarak inşa edilmiş türbenin üzeri oldukça yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş soğan biçiminde ve kaburga kemerler şeklinde tezyin edilmiş ihtişamlı bir dış kubbe ile örtülmekte olup 37 metre yüksekliğe sahip bulunmaktadır.¹²³ Türbenin Timur döneminden kalan iki kanatlı ağaç oymalı kapı kalıntıları türbe girişinde hemen dikkatleri üzerine çekmektedir. Sekiz köşeli ve köşeleri yontulmuş murabba şeklinde olan, iç ve dış tezyinatı ve ihtişamıyla görenleri kendisine hayran bırakan bu türbe, Orta Asya’nın en meşhur yapılarından biridir. Bunun nedeni de burada sadece muhteşem bir devlet kuran büyük hükümdar Timur’un medfun bulunması değil, aynı zamanda bu yapının doğu mimarisinin harikulâde güzel bir numunesini teşkil etmesidir. Yapının debdebeli kuzey kısmında zarif iki minare vardır. Gûr-i Emir türbesi çini tezyinatından ziyade mimari şekli itibariyle kıymetli yapılar meyanındadır. Nitekim kubbesi müstesna dış duvarlarındaki çinili tezyinat nispeten sadedir. Dıştan sade fakat zarif tarzda çinilerle tezyin edilmesine mukabil türbenin içi insanı kendine hayran bırakan fevkalade zengin tezyinatla donanmıştır.¹²⁴

3.1.4. Uluğ Bey Medresesi (Külliyesi) ve Diğer Medreseler

Uluğ Bey tarafından Semerkant’ta inşa edilen yapıların önde gelenlerinden birisi, Uluğ Bey Medresesi ve Hankâhı’dır. Bu yapı şehrin dışında, ancak kaleye yakın bir mevkide inşa edilmiştir. Medresenin yapımına 1417’de başlanmış, 1420’de tamamlanmıştır.¹²⁵ Registan meydanında inşa edilen bu medrese bu meydanın en güzel süsünü teşkil etmekle¹²⁶ birlikte daha sonra burada kurulacak diğer iki medreseye (Tillâ-Kâri ve Şîrdâr) de örneklik teşkil etmiştir. Uluğ Bey, medrese dışından bazı kimselerle birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunur ve ilmi münakaşalara dahil olurdu. Bu medresede bizzat Uluğ Bey ve dönemin ilim

¹²¹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Timur> (24-02-2023)

¹²² Beksaç, “Gûr-i Emir”, 198.

¹²³ Bk. Beksaç, “Gûr-i Emir”, 198.

¹²⁴ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 53-54.

¹²⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, 120.

¹²⁶ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62.

dünyasının gururu Kadızâde-i Rûmî'nin de ders verdikleri rivayet olunmaktadır.¹²⁷ Uluğ Bey, medresenin karşısına bir de hankâh inşa ettirmiştir. Bâbur'un ifadesi ile bu hankâhın kubbesi fevkalade büyük olup dünyada onun kadar büyük kubbenin bulunmadığı söylenir. Uluğ Bey bu medrese ve hankahın yanına, döşemesi muhtelif taşlardan yapılmış Mirza Hamamı diye meşhur olan bir de hamam yaptırmıştır. Medresenin güneyine de Mescid-i Mukattâ isimli bir mescid inşa ettirmiştir. Mescidin bu isimle anılması, parça parça ağaçların yontulup İslâmî ve Çin usulü nakışlarla tezyin edilmesi sebebiyledir.¹²⁸ Uluğ Bey bu yapılar için birçok otlak ve kanallar vakfetmiş, buraların idaresini işin ehli kişilere teslim etmiştir.¹²⁹

Devasa boyutları ve tezyinatı ile göz kamaştırıcı ve bugün Registan Meydanı denilen geniş alanın ilk ve ihtişamlı eseri olan bu medrese yanında Timurlular döneminde Semerkant'ta daha birçok medrese inşa edilmiştir. Nitekim yukarıda yeri geldikçe zikrettiğimiz gerek Şâh-ı Zinde külliye ve türbeler topluluğunda, gerek Bibî Hanım mescid ve külliyesinde, gerekse Gûr-i Emir türbe ve külliyesinde bulunan medreseler yanında büyük emirlerden Uluğ Bey'in atabegi Şah Melik'in de Semerkant'ta atabeg olarak bulunduğu sırada bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir.¹³⁰ Yine Şâhrûh'un torunu Muhammed Sultan tarafından inşa ettirilen ve onun adını taşıyan bir medresenin¹³¹ varlığından haberdarız.

3.1.5. Semerkant Rasathanesi

Timurlular dönemi Semerkant yapılarının en önemlilerinden bir diğeri Uluğ Bey (1394-1449) tarafından yaptırılan meşhur Semerkant Rasathânesi'dir. Bu rasathâne Kûhek tepesinin eteğinde olup içinde zîc yazma aleti bulunan 3 katlı bir yapıdır. Kuşkusuz Naşîreddîn eţ-Ṭûsî (ö.672/ 1274) tarafından kurulan Merağa Rasathânesi'nden de etkilenen¹³² Uluğ Bey bu rasathâne ile Zîc-i Gürgânî'yi yazmıştır.¹³³

Astronomi ilmi alanında yetkin olan ve bu rasathânedeki çalışmalara şahsen iştirak eden Uluğ Bey bu sahada devrin en iyi astronom ve ustalarını toplamayı başarmıştır.¹³⁴ Nitekim Zîc-i Gürgânî'nin hazırlanmasına katkı sağlayanlardan biri Uluğ Bey'in yanında bulunan Gıyaseddin Cemşid b. Mesud el-Kâşî¹³⁵ ve devrinin platonu olarak adlandırılan Kadızâde-i Rûmî idi. Kâşî maalesef günümüze kadar muhafaza edilememiş olan astronomi cetvellerini oluşturmuştur. Uluğ Bey de şahsen astronomi cetvellerinin tanzimi ile uğraşmış, bunları ancak öldüğü yıl (1449)

¹²⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, 120.

¹²⁸ Bâbur, *Bâbürnâme*, 71.

¹²⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, 120.

¹³⁰ Bk. Aka, *Timur ve Devleti*, 122.

¹³¹ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 239.

¹³² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.ş. Yayınları, 2008), 2/69.

¹³³ Bâbur, *Bâbürnâme*, 71-72.

¹³⁴ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62.

¹³⁵ Hayrunnisa Alan, "Osmanlı-Timurlu Kültürel İlişkileri: Alimler, Şairler, Sanatkarlar", 157.

tamamlayabilmiştir.¹³⁶ Ayrıca Uluğ Bey'in kendisine büyük değer verdiği hem öğrencisi hem de dostu olan dönemin meşhur astronom ve matematikçi âlimi Ali Kuşçu Uluğbey Rasathânesi'nin inşası ve zîc cetvellerinin hazırlanmasında önemli katkılar sunmuştur.¹³⁷ Bu rasathâne ve zikredilen alimlerin çalışmaları ile oluşturulan astronomi ve matematik alanındaki mükemmel kütüphane, o devirde Semerkant'ta çok yüksek kültür faaliyetlerinin mevcudiyetini göstermektedir. Nitekim Uluğ Bey/Semerkant Rasathânesi o gün dünyanın bu alandaki merkezi konumundaydı.¹³⁸ Semerkant Rasathânesi'nde yapılan çalışmalar astronomi alanında Semerkant okulunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Maalesef savaşlar, yıkımlar ve doğal afetlerden fazlaca nasibini almış bu yapının bakiyeleri 1908 yılında yapılan hafriyat esnasında Vyatkin tarafından meydana çıkarılmıştır.¹³⁹ Rasathane, doğu-batı yönünde 85 metre eninde, kuzey-güney yönünde 170 metre uzunluğunda ve yaklaşık 21 metre yüksekliğinde düz bir tepede yer almaktaydı.¹⁴⁰ Silindir biçimindeki binanın yerden yüksekliğinin yaklaşık 30 metre olduğu tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan kalıntılardan yaklaşık 46 metre çapında dairesel bir temelin sözkonusu olduğu anlaşılmaktadır. 10. asrın sonlarında Rey'de kurulmuş rasathanenin sekstantı örnek alınarak kurulan bu rasathanede, yarısı yeraltında bulunan gözlem skalasının yarıçapı 30 m. büyüklüğündeydi. Semerkant Rasathanesi'nde kullanılan aletler büyük ölçüde, Gıyâseddin el-Kâşî'nin Risâle der Şerh-i Âlât-ı Reşad adlı eserinde işlediği aletlerden oluşmaktaydı. Burada yürütülen gözlem sonuçlarının birçoğu bizzat Uluğ Bey tarafından sağlanmış olan çizelge esere yani Zîc-i Sultânî'ye alınmıştır.¹⁴¹ Bu rasathanedeki ölçümlerle tespit edilen yıldızların parlaklık ölçekleri, koordinatları ve büyüklükleri daha önceki bulgulardan önemli ölçüde revize edilip yeni bir katalog oluşturulmuş, revize edilen bu yeni katalog, öncülleriyle karşılaştırıldığında daha kesin koordinatlar verme özelliğiyle öne çıkmıştır.¹⁴² Merağa Rasathanesi ile birlikte ünü İslâm dünyasını da aşan bu rasathane 1575-1580 tarihlerinde Osmanlı sultanı III. Murat tarafından İstanbul'da kurulacak olan büyük rasathanenin de ilham kaynağı olmuştur.¹⁴³ Ayrıca son Timurlu hükümdarı Bâbü'r tarafından Hindistan'da kurulan Bâbü'rşahlar'da 18. yüzyılın başlarına kadar ortaya çıkan astronomik gözlem araçları ve yer çizelgeleri, Semerkant Rasathânesi ve astronomlarının çalışmaları ileriye taşınması olarak anlaşılabilir.¹⁴⁴

¹³⁶ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 63.

¹³⁷ Barthold, *Orta Asya*, 151.

¹³⁸ Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62-63.

¹³⁹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2/ 69-70; Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*, 62.

¹⁴⁰ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, Ankara: Turkish Historical Society 1960, 274-275; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2/70.

¹⁴¹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/64; 2/70-71.

¹⁴² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2/7.

¹⁴³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/74.

¹⁴⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2/72

3.1.6. Diğer Dini Yapılar

Dönemin kaynaklarında Timurlular döneminde Bib-i Hanım Camii yanında Semerkant'ta inşa edilen bir takım mescid ve camilerden bahsedilmektedir. Bu bilgilere göre Semerkant kalesi içinde "Mescid-i Laklaka" isimli bir mescid inşa edilmişti. Bunun ismi, zeminine ayakla vurulunca "laklak" şeklinde sırrı bilinmeyen garip bir ses gelmesi sebebiyleydi.¹⁴⁵ Şehirdeki camilerden bir diğeri sütunları ağaçtan olan "Mescidu'r-Rıbat" idi.¹⁴⁶ Sultan Şahruh'un atabegi ve beğlerbegisi (beylerbeyi) Alike Kükeltaş da Semerkant'ta bir cami inşa ettirmişti.¹⁴⁷

3.2. Sivil ve İdari Yapılar

3.2.1. Saraylar ve Bahçeler

Timurlular dönemi Semerkant'ta birçok saray inşa edilmiştir. Şehirde en fazla saray inşa eden hükümdar, Semerkant'ı kurduğu ihtişamlı devletin payitahtı haline getiren Timur'dur. Timur dönemi Sultaniye şehri Başpiskoposu olan ve o dönem Semerkant'ı ziyaret eden Johannes'in kayıtlarına göre Timur tarafından Semerkant'ta inşa ettirilen ihtişamlı ve şaşaalı sarayların sayısı 18 (onsekiz)dir.¹⁴⁸ Timur ve ahfadının inşa ettirdiği sarayların içi ve dışı en güzel şekilde tezyin edilmişti.¹⁴⁹ İbn Arabşah'ın ifadelerine göre bu sarayların duvarları Timur'un ordusu, seferleri, savaşları, zaferleri, resmi protokolleri, büyük devlet adamı ve alimlerle sohbet meclisleri, av sahneleri, diğer önemli faaliyetleri ve kendi aile efradı ile oğulları ve torunlarını tasvir eden levha ve resimlerle bezenmişti.¹⁵⁰

Timur'un Semerkant'ta inşa ettirdiği sarayların en önemlisi Gök Saray (Kök-Saray) olup Semerkant erkinde (kalesinde) bulunurdu.¹⁵¹ Dört katlı ve ihtişamlı olan¹⁵² bu yapı, aynı zamanda devlet hazinesinin korunduğu ve içinde önemli kişilerin hapsedildiği bir hapishanenin de bulunduğu bir saraydı.¹⁵³ Bu sarayın garip bir hususiyeti vardı. Timur evlatlarından birisi isyan ederek tahta çıkarsa bu tahta oturur, taht kavgası yüzünden de başını kaybederse burada kaybederdi. Bundan dolayı, "filan şehzadeyi Göksaray'a çıkardılar" sözü onun öldürüldüğüne kinaye olmuştur.¹⁵⁴

İhtişamlı ve âbidevî yapılarla dolu olan Semerkant'ın dışında çok güzel bahçeler ve bunların içinde göz kamaştırıcı saray ve köşkler vardı. Bu bahçelerin hemen ötesinde Zerefşân nehri akıyor ve bu bölgede birçok kollara ayrılıp buraları cennet misali mekanlara çeviriyordu. Şehir surunun dışındaki bu bahçeler arasında en fazla dikkati çekenler, Timur'un bir kısmını eşleri için yaptırdığı, içinde kendi saray ve

¹⁴⁵ Bâbü, *Bâbürnâme*, 73.

¹⁴⁶ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 232.

¹⁴⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, 121.

¹⁴⁸ Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında*, 66.

¹⁴⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, 117.

¹⁵⁰ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-mağdûr*, 227.

¹⁵¹ Bâbü, *Bâbürnâme*, 56.

¹⁵² Bâbü, *Bâbürnâme*, 70.

¹⁵³ Aka, *Timur ve Devleti*, 117; Aynı ml., "Timur", 176.

¹⁵⁴ Bâbü, *Bâbürnâme*, 56.

köşklerinin de yer aldığı büyük ve nefis bahçelerdi. Bunların en önde geleni Semerkant'ın doğusuna konumlanmış "Bâğ-ı Dilgüşâ" isimli, içinde ihtişamlı bir köşkün/sarayın da yer aldığı şehirden oldukça uzakta bulunan bahçeydi. Bahçenin giriş kapısı nefis çinilerle müzeyyendi. İspanyol sefiri Clavijo Semerkant'a geldiği zaman bahçede insanları eğlendiren ve eğiticilerinin rehberliğinde türlü maharetler sergileyen filler ve örtüleri ipekten imal ve tezyin edilmiş birçok çadır vardı. Sarayın içi Clavijo'nun başını döndürecek güzellikte göz alıcı çiniler, en kıymetli metaller ve taşlar ile ipek, halı ve benzeri değerli kumaş ve örtülerle kaplanmış ve süslenmişti.¹⁵⁵ Ayrıca bu sarayın duvarlarında Timur'un Hindistan muharebelerinin tasvirleri bulunmaktaydı.¹⁵⁶ Timur Bâğ-ı Dilgüşâ'yı Deşt-i Kıpçak seferinden sonra 1397 yılında evlenmeyi planladığı Hızır Hoca Oğlan'ın Kızı Tükel Hanım için yaptırmıştır. Tavanı çok yüksek olup temeli yerin oldukça derinine inen, içindeki sarayla birlikte göz alıcı olan bu bahçe çok güzel çiçekler ve çeşitli meyve ağaçlarıyla doluydu.¹⁵⁷ Timur çoğunlukla elçileri bu sarayda kabul ederdi.¹⁵⁸

Clavijo, bu Bâğ-ı Dilgüşâ'ya oldukça yakın, müşahedeleriyle bahçesi ve içindeki sarayın son derece güzel olduğunu anlattığı bir bahçeden daha bahseder, ancak bu bahçenin ismini zikretmez.¹⁵⁹

Semerkant'ın yine doğusunda konumlanan diğer bir bahçe "Bağ-Boldı" bahçesi idi. Bu bahçe Bâğ-ı Dilgüşâ'nın daha ötesinde yer alıyordu.¹⁶⁰ 1398 yılı başlarında tamamlanan Taht-ı Karaca Sarayı ise büyük bir bahçe içinde bulunuyordu.¹⁶¹

Diğer bir bahçe, içinde Timur'a ait bir sarayın yer aldığı "Bâğ-ı Çınar" idi. Şehrin güneyinde ve kaleye yakın bir yerde bulunan¹⁶² bu bahçe, içinde her türlü meyve ağacının da bulunduğu, aralarında geniş yollar olan ağaçlarla kaplı büyük bir bahçeydi. Burada bulunan köşkün içi çiniler, birçok kıymetli metal ve yapı taşları, en değerli ipek ve halılar, daha birçok değerli malzeme ile muhteşem bir şekilde tefris edilmiş ve süslenmişti.¹⁶³

Timur ve ailesine ait şehir dışındaki diğer bahçe "Bâğ-ı Nev" adıyla maruftu. Etrafı yüksek duvarlarla çevrilmiş ve her köşesinde muazzam birer kulenin yer aldığı bu bahçedeki kasrın tezyinatı da harikulâde idi.¹⁶⁴

Diğer bir bahçe "Bâğ-ı Meydan" olup Bâbü'r'ün verdiği bilgiden Zerefşan'a yakın Kûhek tepesinin batı tarafında olduğu anlaşılmaktadır. Bu bahçenin arkasında Kulbe

¹⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 136-137, 142, 145.

¹⁵⁶ Bâbü'r, *Bâbü'rname*, 71.

¹⁵⁷ Geniş bilgi için bk. Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, 205; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafername*, ter. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 274-275. Ayrıca bk. Osman Köksal, "XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan'da Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2022), 102.

¹⁵⁸ Aka, *Timur ve Devleti*, 116.

¹⁵⁹ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 144.

¹⁶⁰ Bâbü'r, *Bâbü'rname*, 70.

¹⁶¹ Aka, *Timur ve Devleti*, 118

¹⁶² Bâbü'r, *Bâbü'rname*, 71.

¹⁶³ Geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 142-143.

¹⁶⁴ Bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 144.

çayırı bulunmakta olup bu civarda Muhammed – Çeb ve Mirza köprüleri yer almaktaydı.¹⁶⁵ Uluğ Bey bu bahçenin ortasına Çihil-Sütûn adlı güzel bir saray inşa ettirmiştir. İki katlı ve sütunları tamamen taştan olan bu sarayın dört köşesinde minareye benzeyen dört burç vardı. Sarayın ikinci katına bu burçlardan çıkılırdı. Yapının diğer bütün yerlerinde taş sütunlar olup bunların kimisi bükümlü, kimisi ise oluklu şekilde yapılmıştı. Üst katın dört tarafı eyvan olup sütunları taştandı. Ortasında dört köşeli güzel bir oda vardı.¹⁶⁶

Bâbü, Bâğ-ı Meydan'a çok yakın ve yine Kûhek tepesinin eteğinde ismini vermediği diğer bir bahçeden bahseder. Uluğ Bey bu bahçede içinde taht olarak çok büyük bir taşın olduğu büyük bir saray yaptırmıştır. Ayrıca bu bahçe içinde muhteşem bir köşk de inşa ettirmiştir. Köşkün duvarlarının tamamını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattırdığı için bu yapıya "Çinihâne" denilmiştir.¹⁶⁷ Maalesef bu yapı, daha Uluğ Bey'in sağlığında 1448'deki ayaklanmalarda yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.¹⁶⁸

Kûhek tepesinin eteğinde Âb-ı Rahmet de denilen Karasu'nun üst tarafında Timur tarafından "Nakş-ı Cihan" adında başka bir bahçe daha yaptırılmıştır. Bâbü kendi zamanında bu bahçenin artık bozulmuş olup dikkate değer bir şeyin kalmadığını bildirir.¹⁶⁹

Bâbü'nün eserinde "Bâğ-ı Şimal" ve "Bâğ-ı Behişt" isimli Semerkant etrafında 2 bahçe daha olduğu kaydı vardır.¹⁷⁰ Nizâmüddin eş-Şâmî'nin Timur'un, 799/1396 yılında oğlu Miranşâh'ın kızı yani kız torunu için Semerkant'ın şimalinde içinde göz alıcı meyve ağaçlarının bulunduğu ve ortasına muhteşem bir köşk yaptırdığını¹⁷¹ kaydettiği bahçe muhtemelen Bâğ-ı Şimal olmalıdır.

Sultan Ahmet Mirza zamanında (1469-1494) da Semerkant'ta beyler ve yöneticiler tarafından birçok bağ ve bahçe yaptırılmıştır. Bunlardan Derviş Muhammed Tarhan'ın çarbağı (dört bahçe) gerek havadar olması gerekse manzarası açısından diğerlerinden üstündü. Onun Bâğ-ı Meydan'ın az aşağısında tüm Kulbe çayırını ayaklar altına alan oldukça yüksek bir yere yaptırdığı ve içinde birçok selvi, söğüt ve meyve ağaçlarının olduğu diğer bir çarbağ da meşhurdu. Bu çarbağın tek eksiği, içinde yeteri kadar büyük bir su kanalının bulunmamasıydı.¹⁷²

Timur ve Timurlular döneminde Semerkant civarında göz alıcı çok güzel çayırlar da vardı. Bunlar içinde en dikkat çeken Semerkant'ın kuzey doğusunda şehre 1 yığaç¹⁷³ (yaklaşık 5-6 km) uzaklıkta, ortasından Âb-ı Rahmet'in (Karasu) geçtiği

¹⁶⁵ Bâbü, *Bâbürnâme*, 56.

¹⁶⁶ Bâbü, *Bâbürnâme*, 72.

¹⁶⁷ Bâbü, *Bâbürnâme*, 73.

¹⁶⁸ Aka, *Timur ve Devleti*, 120.

¹⁶⁹ Bâbü, *Bâbürnâme*, 71.

¹⁷⁰ Bâbü, *Bâbürnâme*, 71-72.

¹⁷¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, 203.

¹⁷² Bâbü, *Bâbürnâme*, 73.

¹⁷³ Türkler tarafından kullanılan bu ve benzeri mesafe uzunluk birimlerinin bölgeden bölgeye değişebilen metrik değerleri vardır. Bununla birlikte 1 yığaç, yaklaşık 1 fersah, yani 5-6 km'ye yakın bir mesafe ölçü birimidir (bk. A. Melek Özyetkin, "Tarihî Türk Dili

“Kân-i Gîl” Çayırı’ydı. Timurlu sultanları bu çayır ve civarını çok sever, yıllık bir-iki ay kadar burada ikâmet ederlerdi. Bunun hemen ötesinde şehrin güney doğusunda içinden Âb-ı Rahmet’in geçtiği, şehre yine 1 yığaç mesafede “Han-Yurdu” isimli diğer bir çayır vardı. Bu iki çayır dışında şehir ile Bâğ-ı Dilguşâ arasında “Büdene Korusu”, Semerkant’ın kuzeyinde şehre 2 yığaç (yaklaşık 10-12 km) mesafede ve büyük bir gölün kenarında yer alan “Göl-i Megâk” çayırı ve diğerlerine nispeten biraz daha küçük olan “Kulbe” çayırı bulunmaktaydı.¹⁷⁴

Timur askerî seferlerden Semerkant’a döndüğü zaman bu bahçelerin hemen yanı başı veya ötesine, bir kısmı Zerefşan nehrine dayanacak şekilde Semerkant ova ve çayırlarına ordugâhını kurardı. Clavijo Semerkant’ta olduğu zaman (1404) Timur tarafından ovaya kurulmuş; ortada, ihtişamından çok etkilenip hayranlıkla anlattığı sultanın otağı,¹⁷⁵ onun yanı başı ve çevresinde eşleri ve çocuklarının en değerli ipek ve kumaş örtülerden yapılmış ve göz alıcı tezyinatla bezenmiş çadırları,¹⁷⁶ onların etrafında ise yine yapımında değerli kumaş örtülerin kullanıldığı binlerce çadırdan oluşan¹⁷⁷ muazzam bir disiplin ve düzen içinde kurulmuş bu ordugahtan sitayişle bahseder. Semerkant şehrinin dışında ve bahçelerin yanı başında kurulmuş olan bu ordugâh, tam teşekküllü ve muhteşem bir şehrin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek yapıda düzenli yolları, sokakları, caddeleri ve meydanları ile her türlü satıcı ve

Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, (Türkiye, Ankara, 10 -15 Temmuz 2007), 1414.

¹⁷⁴ Bâbü, *Bâbürnâme*, 74.

¹⁷⁵ Clavijo Timur’un otağını hayranlık dolu ifadelerle şöyle anlatır: “...*Karargahtaki çadırlar akıllara hayret verecek derecede güzeldi.....Timur’un bulunduğu yere yaklaştığımızda.... ileride pek yüksek ve dört köşeli bir çadır (otağ) duruyordu. Üç mızrak boyunda olan bu çadırın bir zaviyeden diğer zaviyeye eni yüz adım kadardı. Çadırın kubbesi kule şeklinde idi ve çadır 12 direğe istinat ediyordu. Direkler mavi, altın sarısı vs. renklere boyanmıştı..... Bu muazzam otağın içi, yeşil duvar örtüleriyle örtülmüştü. Örtüler çok güzel işlenmişti. Bundan başka birçok yerlerde altın sırma ile işlenmiş ipekler göze çarpıyordu. Otağın tavanı son derecede güzeldir. Her köşede kanatlarını kapamış bir kartal göze çarpıyor. Otağın dış duvarları ise beyaz, yeşil, sarı ipeklerden yapılmıştır.....Bu büyük çadır, enliliği ve yüksekliği yüzünden, uzaktan bir kale gibi görünmektedir. Otağın ihtişamı her tariften üstündür.....” (Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat, 147-148).*

¹⁷⁶ Mesela bu çadırlardan ikisini Clavijo hayranlık dolu şu ifadelerle tasvir eder: “...*Ordugâhta Timur’un nezdine gittiğimiz zaman kabul edileceğimiz çadırın yanına iki çadır daha kurulduğunu gördük. Bu çadırlar şimdiye kadar gördüğümüz çadırların en güzeli idi. Çadırların içi son derece mükellef bir surette tezyin olunmuştu. Her taraf altın sirmalarla işlenmişti. Buradaki ihtişam tasavvurların fevkinde idi. Bu kapıları kaplayan cidarlar kıpkırmızı örtülerdendi ve bunlar harikulâde bir tarzda altın sırma ile işlenmişti. Dış cidarlar diğerlerinden daha yüksekti ve methalleri ötekilerden daha muazzamdı. Her kapının üzerinde kemerli bir kubbe yükseliyordu. Kemerin tepesini taçlıyan kısım ile kemer altın sırma ile işlenmişti. Kapanan kapılar da aynı şekilde altın sırma ile işlenmiş bulunuyordu.....” (Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat, 155).*

¹⁷⁷ Clavijo gerek Timur ailesine gerekse idarecilere ait çadırların yapım ve tezyinatını tasvir ederken de, “...*Bunlar o kadar güzel yapılmıştı ki Tataristan’da yahut İspanya’da bunların yapılmasına imkan tasavvur olunamazdı”* şeklinde hayranlığını dile getirmektedir (Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat, 164).

zanaatkârı da içinde barındıran bir yapıdaydı. Sanki Semerkant'ın yanına ikinci bir Semerkant kurulmuş gibiydi.¹⁷⁸

3.2.2. Caddeler ve Ticaret Merkezleri

Timur başşehrini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmiştir. Mesela bu düşünceyle 1402'de Fransa kralına gönderdiği mektupta karşılıklı ticaretin teşvik edilmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır hale geldiğini yazmıştır.¹⁷⁹ Bu ve benzeri girişimlerle Timur zamanında Semerkant'a her yıl Çin, Hindistan, İran, Deşt-i Kıpçak ve Tataristan gibi birçok ülke ve bölgeden yığın yığın ticaret malları gelirdi. Ancak bütün bu malların depo edileceği ve münasip bir şekilde sergilenip satışı sunulacağı uygun ve yeterli bir yer yoktu. Bunun üzerine Timur, şehrin bir ucundan öbür ucuna uzanacak büyük ve geniş bir cadde yapılmasını emretti. Gece gündüz yapılan çalışmalar sayesinde cadde yapımına engel olacak birçok yer yıkılarak kısa zamanda Timur'un emrettiği gibi geniş ve şehri bir baştan diğer başa kat eden büyük ve geniş bir cadde inşa olundu.¹⁸⁰ Caddenin her iki tarafına da dükkanlar/mağazalar inşa edildi. Tüm ticaret malları burada satılacak ve ticaretin kalbi burada atacaktı. Mağazalar iki odadan müteşekkil olup biri önde biri arkada idi. Muhtemelen öndekiler satış için, arkadakiler ise malların depolanması için kullanılıyordu. Timur inşaat bittikten sonra çarşının üstünü kapattırmakla beraber çarşı içinde çeşmeler ve fiskiyeler yaptırdı. Bu inşaata başından sonuna kadar bizzat şahit olan Clavijo, gece gündüz hiç durmadan vardiya halinde çalışan işçi, usta ve mimarların bu caddeyi yirmi gün gibi inanılmaz kısa bir sürede bitirdiklerini kaydeder.¹⁸¹ Semerkant çarşılarında tüm mallar karışık ve bir arada satılmazdı. Her esnafın ayrı birer pazarı olup ihtisaslaşma söz konusu idi.¹⁸² Bu şekilde Timur ve halefleri zamanında Semerkant önemli bir ticaret merkezi olarak mevcudiyetini devam ettirmiş, Çin ve her taraftan buraya yığın yığın mal gelmeye devam etmiştir.¹⁸³

SONUÇ

İslâm döneminde Timurlular'a kadar biri Sâmâniler, diğeri Karahanlılar dönemi olmak üzere iki defa siyasî, ilmî, ictimaî ve kültürel açıdan altın devrini yaşamış olan Semerkant şehri, maalesef Moğol istilasıyla büyük bir yıkım ve katliama uğramıştır. Moğolların yakıp yıktığı Semerkant yaklaşık bir buçuk asır sonra bir Türk beyi olan ve ihtişamlı bir devlet (Timurlular) kuran Emir Timur (1370-1405) ile tekrar ayağa kalkmıştır. Hatta önceki dönemlerden daha fazla sanatsal ve âbidevî eserlerle donanmıştır. Onun imar faaliyetlerini daha çok torunu Uluğ Bey devam ettirmiş, özellikle ilmî ve kültürel açıdan Semerkant'ı bir çekim merkezi haline getirmiştir.

¹⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 145, 147-157.

¹⁷⁹ Aka, "Timur", 176.

¹⁸⁰ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 169

¹⁸¹ Bu cadde ve çarşının yapılış süreci ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, 169-170. Ayrıca bk. Aka, *Timur ve Devleti*, 117.

¹⁸² Bâbü, *Bâbü'nâme*, 73.

¹⁸³ Barthold, *Orta Asya*, 145.

Semerkant gerek şahsiyetleri gerekse eserleri ile o dönem İslâm aleminde etkin ve meşhur olan birçok âlim ve ilim adamına ev sahipliği yapmış, şehir bir ilim ve irfan yuvası haline gelmiştir.

Timur ele geçirdiği Altınorda, Anadolu, Irak, İran, Horasan, Azerbaycan, Hindistan gibi ülkelerden yüzlerce ilim adamı, sanatkâr ve zanaatkârı aileleri ile birlikte devletinin başşehri Semerkant'a getirmiş ve bu kenti dünyanın en ihtişamlı ve eşsiz bir şehri haline getirmeye çalışmış, bunu da büyük oranda başarmıştır. Nitekim onun döneminde Semerkant siyasî, askerî, ictimai ve ekonomik yönden olduğu kadar ilmi ve kültürel alanda da öne çıkmış, özellikle mimarî ve âbidevî sanatsal eserler açısından bariz bir hususiyet arz etmiştir. Onun, Semerkant'ta inşa ettirdiği Bibi Hanım Mescidi ve Gûr-ı Emir gibi mimari yapılar bir bakıma hakimiyetinin kudret ve büyüklüğünü tüm dünyaya göstermiş, İslâm aleminin en ihtişamlı ve en göz alıcı çoğu dinî amaçlı yapılarını vücuda getirmiştir.

Birçok farklı ülke ve bölgenin birikimi ile birlikte daha çok İran mimarisinden etkilenen Timurlular devri Semerkant mimarisinde göze çarpan en önemli yenilik ve özellik, yapıların yüksekliği ve büyük masraflarla yapılan sath kaplama ve tezyinatıdır. Hepsinden de önemlisi, neredeyse o güne kadar görülmemiş ve erişilememiş olan renk zenginliğidir. İnşa edilen yapıların görünen tüm yerlerini kaplayan eşsiz çiniler, tarifi zor bir ihtişam, renk ve yazı zenginliği arz etmektedir. Başta Semerkant olmak üzere Herat ve Şehr-i Sebz ile birlikte Timurlu devri mimarisi gerçekten öyle üstün bir seviyeye ulaşmış ki Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin doğmasına sebep olmuştur. Timur başlattığı bu Rönesans hareketini ölünceye kadar devam ettirmiş, ölümünden sonra oğul ve torunları (özellikle Uluğ Bey) tarafından da sürdürülmüştür. Bu mimarinin unsurları yoğun bir şekilde Safeviler'e geçmiş, onlar vasıtasıyla da günümüze kadar devam edegelmiştir.

Timur tarafından ele geçirdiği ülke ve bölgelerden Semerkant'a götürülen alim, mutasavvıf, edip, sanatkâr, mimar ve zanaatkârlar sadece payitaht Semerkant ve Timurlular ülkesini değil, Timur'un ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'a kadar diğer çevre ülke ve bölgeleri de yoğun bir şekilde etkilemişlerdir. Semerkant'ı imar edip âbidevî eserlerle süsleyen usta, mimar ve sanatkârlar çinicilik, mozaikçilik, nakkaşlık, ahşap ustalığı ve murakka gibi birçok alanda Türk İslâm sanatlarının gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Başta Timur ve torunu Uluğ Bey olmak üzere Timurlu sultanların gerek siyasî gerek ictimai gerek malî ve gerekse ilim, kültür ve sanat açısından doğunun en parlak hatta dünya başkenti kıldıkları Semerkant, maalesef daha sonraları hak ettiği ilgiyi görememiştir. Âbidevî birer sanat eseri olan ihtişamlı yapılar bir bir sönükleşmiştir. Tabi ki bunda Timur'un ihtişam ve kudretini göstermek için devasa boyutlarda inşa ettirdiği âbidevî eserlerini ömrünün yetmeyeceğini düşünerek yapımında acele edip deprem gibi doğal afetlere karşı fazla tedbir almamış olmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Gerek Timurlular'ın son dönemi ve sonrası iktidar savaşları gerekse XIX ve XX. yüzyılda Rus işgal ve tahrip siyasetinin de etkisiyle 20. asrın başları, hatta

ilk yarısına kadar oldukça harap bir durumda olan âbidevî yapılar daha çok XX. yüzyılın ortalarından itibaren tamiratlarla canlanmaya başlamıştır. Özellikle 1991’de bağımsızlığına kavuşan Özbekistan Cumhuriyeti ve yöneticilerinin büyük gayretleri ile onarılmaya ve ayağa kaldırılmaya çalışılan Semerkant, o ihtişamlı günlere ve eski yapısına tekrar kavuşma ümidini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Aka, İsmail. “Timur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41:173-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aka, İsmail. “Şâhruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 293-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Alan, Hayrunnisa. “Osmanlı-Timurlu Kültürel İlişkileri: Alimler, Şairler, Sanatkârlar”, *Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2019) :151-162.
- Aydın, Cengiz. “Ali Kuşçu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 408-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Bâbü b. Ömer b. Ebu Said (ö. 937/1530). *Bâbürnâme*. haz. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (ö. 1930). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1990.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç. *Orta Asya*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç. “Çoban-Ata”. 3: 439-440. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.
- Beksaç, Engin. “Bibi Hanım Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Beksaç, Engin. “Şâh-ı Zinde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Beksaç, Engin. “Gûr-i Emir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Clavijo, Ruy Gonzales de. *Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat*. ter. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1975.
- Çoruhlu, Yaşar. “Semerkant (Mimari)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eberhard, W. “Türkistan Seyahatnamesi 1218”. *TTK Belleten*. 8/29: 137- 142. Ankara 1944.
- Ebû Tâhir Semerkandî (Eserini h.1251/1845’de yazmıştır). *Semerîyye*. nşr. İrec Afşâr. Tahran 1343/1965.
- Hudûdü’l-â’lem* (372/982 tarihi civarında yazılmış, müellifi bilinmiyor). Tumansky yazması. İngilizce’ye trc. ve geniş açıklamalarla nşr. V. Minorsky. London: The University Press Oxford, 1937.

- İbn Arapşah. *‘Acâ’ibü’l-makdûr*. Kahire: Matbaat-ı Vâdi Nîl, 1285.
- İbn Havkal, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ö. 367/977’den sonra). *Sûretü’l-arz*. thk. Kramers-Johannes Heind. Leiden: E.J. Brill, 1938.
- İbnü’l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 300/913’den sonra). *Kitâbü’l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâvî. Beyrût: Âlemü’l-kütüb, 1406/1996.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (ö. 346/957). *Kitâbü’l-mesâlik ve’l-memâlik*. nşr. M. J. De Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Kavallı, Seda. “Babur-Nâme’deki Mesafe Ve Uzunluk Birimleri”. *Apjir*. C: 4, Sa: 2, (Ağustos 2020): 212-230.
- Kâşgarlı Mahmud (ö. 482/1090 [?]). *Dîvânü Lugati’t-Türk*. trc. Besim Atalay. 5 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283). *Âsâru’l-bilâd ve ahbâru’l-‘ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Köksal, Osman. “XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan’da Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü”, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022): 101-125.
- Lawton, John. *Samarkand and Bukhara*. London: Tauris Parke Books, 1991.
- Manz, Beatrice Forbes. *Timurlenk*. çev. Zuhâl Bilgin. İstanbul: Kronik Kitap 2022.
- Makdisî, Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966). *el-Bed’ ve’t-târîh*. nşr. Clement Huart. 6 Cilt. Tahran: Mektebetü’l-Esedi, 1962.
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. el-Benâi el-Beşârî (ö. 380/990). *Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*. thk. Muhammed Mahzûm. Beyrût: Dâru İhyâu’t-Türâsil Arabi, 1987.
- Nizamüddin Şami (ö. 814/1412). *Zafernâme*. Farsça’dan çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Özyetkin, A. Melek. “Tarihî Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*. Türkiye, Ankara, 10-15 Temmuz. (Temmuz 2007): 1413-1419
- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: Turkish Historical Society, 1960.
- Schaeder, H. H. - C. E. Bosworth. “Samarkand”. *El²*. 8: 1031-1034. Londra 1995.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166). *Kitâbü’l-ensâb*. 5 Cilt. thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü’l-Cinan, 1988.
- Sezgin, Fuat. *İslâm’da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.ş. Yayınları, 2008.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap 2020.
- Strong, Anna Louise. *Red Star in Samarkand*. New York: Publisher, Coward-McCann, 1930.
- Sultaniyeli Johannes. *Timur’un Sarayında*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

- Şerefüddin Ali Yezdî (ö. 858/1454). *Zafernâme*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Unat, Yavuz. "Uluğ Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yakubovskiy, Aleksandr. *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkant*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Yâkûtu'l-Hamevî, Şihâbuddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 629/1229). *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâdır, ty.
- Yüksel, Musa Şamil. "Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği". *OTAM*, 41 (Bahar 2017): 283-302.